

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

UNIVERSITY OF PIRAEUS

Σχολή Οικονομικών, Επιχειρηματικών και Διεθνών Σπουδών

Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ-MASTER IN LAW AND ECONOMICS»

Κλημεντίνη – Αλεξία Ανδρεάδη

ΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ ΤΟΥ COVID-19

Επιβλέπων Καθηγητής: Αριστείδης Χατζής

Πειραιάς, 24/05/2022

Παράρτημα Β: Βεβαίωση Εκπόνησης Διπλωματικής Εργασίας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»

ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

(περιλαμβάνεται ως ξεχωριστή (δεύτερη) σελίδα στο σώμα της διπλωματικής εργασίας)

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η διπλωματική εργασία για τη λήψη του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, του Πανεπιστημίου Πειραιώς, «Δίκαιο και Οικονομία» με τίτλο «ΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ ΤΟΥ COVID-19», έχει συγγραφεί από εμένα αποκλειστικά και στο σύνολό της. Δεν έχει υποβληθεί ούτε έχει εγκριθεί στο πλαίσιο κάποιου άλλου μεταπτυχιακού προγράμματος ή προπτυχιακού τίτλου σπουδών, στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό, ούτε είναι εργασία ή τμήμα εργασίας ακαδημαϊκού ή επαγγελματικού χαρακτήρα.

Δηλώνω επίσης υπεύθυνα ότι οι πηγές στις οποίες ανέτρεξα για την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας, αναφέρονται στο σύνολό τους, κάνοντας πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου.

Υπογραφή Μεταπτυχιακού Φοιτητή/ τριας.....

Όνοματεπώνυμο ΚΛΗΜΕΝΤΙΝΗ – ΑΛΕΞΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

Ημερομηνία 24/05/2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	7
ABSTRACT	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ	9
1.1. Εισαγωγικά.....	9
1.1.1. Το Α.Ε.Π. ως κύριος δείκτης οικονομικής ανάπτυξης.....	9
1.1.2. Ο τρόπος λειτουργίας μιας οικονομίας - Το οικονομικό κύκλωμα.....	9
1.2. Η ελεύθερη ανταγωνιστική αγορά: από την ιδιοτέλεια στην κοινωνική ευημερία.....	10
1.2.1. Παραγωγή και συναλλαγές ως προϋποθέσεις για τη δημιουργία πλούτου	10
1.2.2. Αποτελεσματική κατανομή των πόρων και δημιουργία πλούτου μέσω της αγοράς.....	11
1.2.3. Ο ανταγωνισμός	12
1.3. Από το μοντέλο του «κοινωνικού συμβολαίου» στη σύμβαση του ιδιωτικού δικαίου.....	13
1.3.1. Η ελευθερία, η στάθμιση κόστους-οφέλους και ο αυτοπεριορισμός ως μέσα επίτευξης της ευδαιμονίας.....	13
1.3.2. Ατομική ορθολογικότητα και τέλεια σύμβαση	14
1.4. Η πραγμάτωση της ελευθερίας στο πλαίσιο του Κράτους Δικαίου	15
1.4.1. Η ύπαρξη κανόνων ως κίνητρο και ως ασφάλεια.....	15
1.4.2. Τα οικονομικά δικαιώματα του ανθρώπου.....	15
1.5. Βασικές δικαιοπολιτικές αρχές που ενθαρρύνουν τις συναλλαγές	16
1.6. Η υποχρεωτική εφαρμογή των συμβάσεων (<i>contract enforcement</i>).....	17
1.7. Συμπεράσματα.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : ΟΙ ΑΠΟΤΥΧΙΕΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ.....	19
2.1. Εισαγωγικά.....	19
2.2. Ο ατελής ανταγωνισμός	19
2.3. Οι εξωτερικότητες.....	20
2.4. Τα συναλλακτικά κόστη.....	20
2.5. Η ατελής πληροφόρηση και η τυχαιότητα	21
2.5.1. Η ατελής πληροφόρηση ως αποτέλεσμα της περιορισμένης ανθρώπινης ορθολογικότητας	21
2.5.2. Η τυχαιότητα ως εγγενές χαρακτηριστικό της καθημερινότητας.....	21
2.5.3. Η χρονική διάσταση της σύμβασης και η μεταβολή των συνθηκών.....	22
2.5.4. Η σοβαρή και απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών	23
2.5.5. Βασικές δικαιοπολιτικές αρχές σε περίπτωση απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών	24

2.6. Συμπεράσματα.....	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : COVID-19 ΚΑΙ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ	27
3.1. Εισαγωγικά.....	27
3.2. Οι απαρχές και τα χαρακτηριστικά του Covid-19.....	27
3.3. Πώς ο Covid-19 οξύνει τις αποτυχίες της αγοράς.....	28
3.3.1. Αρνητική εξωτερικότητα και αναγκαστική κρατική παρέμβαση.....	28
3.3.2. Αύξηση συναλλακτικού κόστους.....	30
3.3.3. Στρέβλωση του υγιούς ανταγωνισμού	31
3.4. Οι επιμέρους πτυχές του προβλήματος του Covid-19.....	32
3.5. Η ανώμαλη εξέλιξη των συμβάσεων ως συνέπεια του Covid-19	34
3.5.1. Αδυναμία παροχής μέσω παραδειγμάτων	34
3.5.2. Δυσχέρεια παροχής μέσω παραδειγμάτων	36
3.5.3. Λοιπές περιπτώσεις πλημμελούς εκπλήρωσης.....	38
3.6. Συμπεράσματα.....	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ	39
4.1. Εισαγωγικά.....	39
4.2. Η ύπαρξη και ο ρόλος των θεσμών	39
4.3. Το δίκαιο των συμβάσεων.....	40
4.3.1. Ο ρόλος του δικαίου των συμβάσεων	40
4.3.2. Η αρχή της καλής πίστης και των συναλλακτικών ηθών	42
4.3.3. Η αρχή της υπαιτιότητας	43
4.4. Η σχέση του δικαίου των συμβάσεων με την οικονομική επιστήμη.....	44
4.5. Η κατανομή του κινδύνου σε περίπτωση μεταβολής των συνθηκών.....	46
4.5.1. Η αυτόνομη κατανομή του κινδύνου μέσω συμβατικών ρητρών	46
4.5.2. Η αυτόνομη, σιωπηρή κατανομή του κινδύνου	49
4.5.3. Το κριτήριο των Posner & Rosenfield (1977) περί κατανομής του κινδύνου.....	50
4.6. Συμπεράσματα.....	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο : ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΩΜΑΛΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΛΟΓΩ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ	53
5.1. Εισαγωγικά.....	53
5.2. Θεωρητικές και νομοθετικές ρυθμίσεις περί απαλλαγής από τη συμβατική ευθύνη στην ελληνική έννομη τάξη	53
5.2.1. Η θεωρία περί ανωτέρας βίας.....	53
5.2.2. Οι διατάξεις των άρθρων 336 και 380 ΑΚ περί ανυπαίτιας αδυναμίας εκπλήρωσης.....	54

5.2.3. Αντιμετώπιση περιπτώσεων προσωρινής αδυναμίας και υπερημερίας.....	55
5.2.4. Η διάταξη του άρθρου 388 ΑΚ περί απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών	56
5.3. Η αντιμετώπιση της δυσχέρειας εκπλήρωσης.....	59
5.3.1. Η έλλειψη ειδικής ρύθμισης και οι λύσεις στην ελληνική έννομη τάξη	59
5.3.2. Σύντομη αναφορά στις ξένες έννομες τάξεις	60
5.3.3. Ειδικότερα ο θεσμός του frustration	62
5.4. Συμπεράσματα.....	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 ^ο : ΕΠΙΛΥΣΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΑΝΩΜΑΛΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΛΟΓΩ ΤΟΥ COVID-19.....	65
6.1. Εισαγωγικά.....	65
6.2. Αξιολόγηση του Covid-19 ως απρόβλεπτου γεγονότος.....	65
6.3. Οι νέες ρήτρες ανωτέρας βίας και μεταβολής των συνθηκών του ICC	67
6.4. Επεξεργασία παραδειγμάτων ανώμαλης εξέλιξης των συμβάσεων του 3 ^{ου} κεφαλαίου.....	68
6.4.1. Φυσική ή νομική αδυναμία εκπλήρωσης	68
6.4.2. Δυσχέρεια εκπλήρωσης.....	70
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	76
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	79
PREFACE	86

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία αφορμάται από την πανδημία του Covid-19, ένα γεγονός «ριζικής αβεβαιότητας» με διάφορες πτυχές, που άλλαξε άρδην τις συνθήκες της καθημερινότητας παγκοσμίως, επιβάλλοντας νέους τρόπους συμπεριφοράς και νέες συνήθειες στους ανθρώπους. Η υγειονομική κρίση, όντας μία διαρκή απειλή για τη δημόσια υγεία, κατέστησε αναγκαίο τον περιορισμό ή την αναστολή πλήθους δραστηριοτήτων, με αποτέλεσμα τη σοβαρή διατάραξη των συναλλακτικών σχέσεων, που οδηγεί αναπόφευκτα σε ύφεση, τη στιγμή που τα κράτη μόλις άρχισαν να ορθοποδούν, μετά από τη σχεδόν δεκαετή παγκόσμια οικονομική κρίση. Στο πλαίσιο αυτό, στόχος της παρούσας μελέτης είναι να καταδείξει τη σημασία των συναλλαγών και δη των συμβάσεων για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία, να επιβεβαιώσει ότι ο μηχανισμός της ελεύθερης ανταγωνιστικής αγοράς αποτελεί αναγκαία, αλλά όχι και ικανή συνθήκη για την επίτευξη των άνω στόχων, διότι παρουσιάζει εκ φύσεως στρεβλώσεις, και να αναδείξει τον ουσιώδη ρόλο του δικαίου και της οικονομίας στην αντιμετώπιση των αποτυχιών της αγοράς και στην αποκατάσταση της αποτελεσματικότητας των συμβάσεων, εφαρμόζοντας τα πορίσματα της σχετικής έρευνας στην περίπτωση της πανδημίας του Covid-19.

Στο πρώτο (1ο) κεφάλαιο παρουσιάζεται η ομαλή λειτουργία του οικονομικού κυκλώματος μιας χώρας, που περιλαμβάνει πλήθος αγορών, όπου συναντώνται η προσφορά και η ζήτηση και διενεργούνται οι διαφόρων ειδών συναλλαγές μεταξύ των οικονομικών παραγόντων. Επιχειρείται η αναγωγή από την ιδιοτέλεια της ανθρώπινης φύσης στην υπαγορευόμενη από την ελευθερία οικειοθελή συνεργασία των ατόμων, απαραίτητη όχι μόνο για την ασφάλεια και την επιβίωση, αλλά και για τη δημιουργία πλούτου και την κοινωνική ευημερία. Τέλος, τονίζεται ότι η ελευθερία πραγματώνεται και η συνεργασία εξασφαλίζεται στο πλαίσιο ενός οργανωμένου κράτους δικαίου, το οποίο μέσω των αρχών και των κανόνων του προστατεύει τα άτομα, παρέχει τα κίνητρα και δημιουργεί τις προϋποθέσεις επίτευξης των στόχων τους.

Στο δεύτερο (2ο) κεφάλαιο παρουσιάζονται συνοπτικά οι αποτυχίες της αγοράς ως εγγενές χαρακτηριστικό αυτής, με έμφαση στην ελλιπή πληροφόρηση και την τυχαιότητα, ως άμεσα συνδεδεμένες με το πρόβλημα της χρονικής διάστασης της σύμβασης και ως πηγές κινδύνων, συνήθων ή μη, προβλέψιμων ή μη, οι οποίοι συνεπάγονται κόστος. Όταν η πραγμάτωση των κινδύνων επιφέρει σοβαρή μεταβολή των συνθηκών, ανατρέποντας τις προβλέψεις

και προσδοκίες των μερών, οι αρχές της επιείκειας και της διορθωτικής δικαιοσύνης τίθενται σε εφαρμογή, προς αποκατάσταση της βούλησης και της ισότητας των συμβαλλομένων.

Στο τρίτο (3ο) κεφάλαιο επιχειρείται η ανάδειξη των βασικών χαρακτηριστικών και πτυχών του Covid-19, ως μία παγκόσμιας εμβέλειας υγειονομική, κοινωνική και οικονομική κρίση που οξύνει τις αποτυχίες της αγοράς. Μέσω παραδειγμάτων, καταδεικνύεται ιδίως η αύξηση του συναλλακτικού κόστους και αναφέρονται οι διάφορες μορφές ανώμαλης εξέλιξης των συμβατικών σχέσεων, ως δυσμενές επακόλουθο της πανδημίας και των κρατικών ενεργειών, οι οποίες ναι μεν ελήφθησαν προς αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης, αλλά, λόγω του προσωρινού, έκτακτου και συχνά αόριστου χαρακτήρα τους, δημιουργούν μεγαλύτερη ανασφάλεια στην κοινωνία.

Στο τέταρτο (4ο) κεφάλαιο αναδεικνύεται ο ρόλος και η σημασία των θεσμών και δη του δικαίου των συμβάσεων στην πραγμάτωση της βούλησης των συναλλασσομένων, την αντιμετώπιση της μεταβολής των συνθηκών και της μείωσης του συναλλακτικού κόστους. Στο ρόλο αυτό, οδηγός και αρωγός είναι η οικονομική επιστήμη, παρέχοντας τα εργαλεία για την παραγωγή αποτελεσματικών κανόνων δικαίου και την αποτελεσματική εφαρμογή τους. Αναλύονται οι αρχές της καλής πίστης και των συναλλακτικών ηθών, που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή των συμβάσεων, η έννοια της υπαιτιότητας και της ανωτέρας βίας, οι οποίες εξετάζονται κατά προτεραιότητα σε περίπτωση ανώμαλης εξέλιξης των ενοχών, ενώ, τέλος, παρουσιάζεται η κατανομή κινδύνων μέσω ρητών ή σιωπηρών συμβατικών ρυθμίσεων και μέσω του σημαντικού κριτηρίου του «superior risk bearer» που εισήγαγαν οι Posner & Rosenfield το 1977.

Στο πέμπτο (5ο) κεφάλαιο παρουσιάζονται οι θεωρητικές και νομολογιακές κατασκευές και οι ειδικές νομοθετικές διατάξεις της ελληνικής και ξένων έννομων τάξεων που δικαιολογούν, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, την αθέτηση συμβατικών υποχρεώσεων. Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται η προβληματική της δυσχέρειας εκπλήρωσης, η οποία ως μη εντασσόμενη στις κλασικές περιπτώσεις φυσικής ή νομικής αδυναμίας και ελλείπει ρητής νομοθετικής πρόβλεψης, αντιμετωπίζεται αυστηρά και με επιφύλαξη από τα δικαστήρια, ως λόγος κάμψης της αρχής της *pacta sunt servanda*.

Τέλος, στο έκτο (6ο) κεφάλαιο γίνεται μία αξιολόγηση του Covid-19 ως γεγονότος απρόβλεπτου και μη αναγόμενου σε ευθύνη των συμβαλλομένων, λαμβανομένων υπόψη των σχετικών εξαγγελιών και μέτρων των διαφόρων κρατών και της ελληνικής και αλλοδαπής

νομολογίας αναφορικά με περιστατικά ανωτέρας βίας. Αναφέρονται οι νέες ρήτρες ανωτέρας βίας και απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών του ICC, που επικαιροποιήθηκαν με αφορμή την πανδημία, ενώ τέλος επιχειρείται η επίλυση των παραδειγμάτων ανώμαλης εξέλιξης των συμβάσεων, λόγω του Covid-19, που αναφέρθηκαν στο 3ο κεφάλαιο, με εφαρμογή των θεωριών και νομοθετικών διατάξεων του 5ου κεφαλαίου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση των βασικών προϋποθέσεων για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία, των γεγονότων, καταστάσεων και εν γένει προβλημάτων που ενδέχεται να αποτελέσουν τροχοπέδη στην επίτευξη αυτών και των εργαλείων που παρέχει η νομική και οικονομική επιστήμη για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των εν λόγω προβλημάτων. Αρχικά, αναδεικνύεται η σημασία των συναλλαγών, της ελεύθερης, συναινετικής, αδιάκοπης και χωρίς εμπόδια ανταλλαγής αγαθών, στην αποτελεσματική κατανομή των πόρων και στη δημιουργία πλεονάσματος, στη συνέχεια δε, περιγράφονται οι στρεβλώσεις που εμφανίζονται στην αγορά, μεταξύ των οποίων ο ατελής ανταγωνισμός, οι εξωτερικότητες, τα συναλλακτικά κόστη, η ατελής πληροφόρηση και η τυχαιότητα, που ενδέχεται να επιφέρουν απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών, διαταράσσοντας την ομαλή λειτουργία των οικονομικών ροών. Η σχετική έρευνα επικεντρώνεται στον Covid-19, ένα γεγονός που όξυνε τις αποτυχίες της αγοράς, μετέβαλε ουσιωδώς τις συνθήκες της καθημερινότητας και οδήγησε στην ανώμαλη εξέλιξη πλήθους ενοχών, και το οποίο, λόγω της παγκόσμιας εμβέλειας και της μακράς χρονικής του διάρκειας, δεν ομοιάζει με κανένα αντίστοιχο γεγονός (πχ πετρελαϊκή κρίση, κλείσιμο της διώρυγας του Σουέζ). Περαιτέρω, παρουσιάζονται τα εργαλεία της νομικής και οικονομικής επιστήμης που συμβάλλουν στην αντιμετώπιση της απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών και της συνεπεία αυτής αθέτησης των συμβατικών υποχρεώσεων, και δη εξετάζονται οι αρχές και οι κανόνες του δικαίου, οι θεωρητικές και νομολογιακές κατασκευές της ελληνικής και ξένων εννόμων τάξεων, οι έννοιες της ορθολογικότητας και της αποτελεσματικότητας των συμβάσεων, η στάθμιση του κόστους και του οφέλους μιας συναλλαγής και η κατανομή του κινδύνου, ενώ, τέλος, γίνεται μία προσπάθεια εφαρμογής των ανωτέρω εργαλείων στην περίπτωση της πανδημίας του Covid-19.

ABSTRACT

The goal of this paper is to present the main conditions for economic growth and social welfare, the events, the situations and the problems that may be an obstacle to their achievement and the tools provided by Law and Economics for the efficient confrontation of these problems. First, the importance of transactions, of the free, consent based, continuous and unhindered exchange of goods is highlighted for the efficient allocation of resources and the creation of surplus, and then, the market failures, including imperfect competition, externalities, transaction costs, imperfect information and randomness, which may lead to unforeseen change of circumstances, disrupting the smooth functioning of economic flows are presented. The research focuses on Covid-19, an event that sharpened the market failures, drastically changed the conditions of everyday life and led to the irregular development of numerous contracts, and that, due to its global extent and its long duration, does not resemble any similar event (eg oil crisis, closure of the Suez Canal). Furthermore, the tools of Law and Economics that contribute to the confrontation of the unforeseen change of circumstances and the consequent breach of contractual obligations are presented, the legal principles and rules, the theoretical and jurisprudential constructions of Greek and foreign legal order, the concepts of rationality and efficiency of transactions, the weighing of the costs and benefits of a transaction and the allocation of risk are examined, and, finally, an attempt to apply the above tools in the case of the Covid-19 pandemic is made.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ

1.1. Εισαγωγικά

1.1.1. Το Α.Ε.Π. ως κύριος δείκτης οικονομικής ανάπτυξης

Βασικοί στόχοι κάθε χώρας είναι η οικονομική ανάπτυξη και η κοινωνική ευημερία. Σημαντικό μακροοικονομικό μέγεθος που φανερώνει το ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, αποτυπώνοντας τη συνολική οικονομική δραστηριότητα μιας χώρας, είναι το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Α.Ε.Π.), το οποίο χρησιμοποιείται για τη μέτρηση της συνολικής αξίας των παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών σε μια οικονομία, σε μια δεδομένη χρονική περίοδο. Όσο αυξάνεται η πραγματική παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, τόσο μεγαλύτερη είναι η οικονομική ανάπτυξη, γεγονός που αποτελεί βασικό, αλλά όχι μοναδικό παράγοντα ευημερίας.¹

Το Α.Ε.Π. δείχνει ταυτόχρονα το συνολικό εισόδημα μιας οικονομίας και τις συνολικές δαπάνες για προϊόντα και υπηρεσίες, που περιλαμβάνουν τις δαπάνες κατανάλωσης, επενδύσεων, τις δημόσιες δαπάνες για αγαθά και τις καθαρές εξαγωγές (Mankiw & Taylor 2011: 857). Η ισότητα των άνω δύο μεγεθών, στο πλαίσιο μιας υγιούς οικονομίας, προκύπτει από το οικονομικό κύκλωμα, το οποίο περιλαμβάνει πλήθος αγορών, δηλαδή χώρων, όπου συναντώνται η προσφορά και η ζήτηση, μέσω των οποίων διενεργούνται οι οικονομικές ροές μεταξύ των βασικών μονάδων του οικονομικού συστήματος, δηλαδή νοικοκυριών, επιχειρήσεων και Κράτους.

1.1.2. Ο τρόπος λειτουργίας μιας οικονομίας - Το οικονομικό κύκλωμα²

Στο πλαίσιο της ιδιωτικής οικονομίας, τα νοικοκυριά προσφέρουν στις επιχειρήσεις παραγωγικούς συντελεστές, κεφάλαιο, εργασία, πρώτες ύλες, ώστε αυτές να παραγάγουν, με τον πλέον αποδοτικό τρόπο, δηλαδή με το μικρότερο δυνατό κόστος, και να προσφέρουν στους καταναλωτές τα πλέον αποτελεσματικά αγαθά, δηλαδή εκείνα που καλύπτουν τις ανάγκες και ικανοποιούν τις επιθυμίες τους. Η αμοιβή για την προσφορά των παραγωγικών συντελεστών, ενδεικτικά μισθός, ενοίκια, τόκοι, κέρδη, αποτελεί το εθνικό εισόδημα, που δίνει

---

¹ Σύμφωνα με την έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 20/04/2011 «σχετικά με το ΑΕΠ και πέρα από αυτό - Η μέτρηση της προόδου σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο» (2010/2088 (INI)), το ΑΕΠ αποτελεί ένα βασικό δείκτη παραγωγικότητας και οικονομικής δραστηριότητας, αλλά είναι ανάγκη να αναπτυχθούν περαιτέρω δείκτες, που επηρεάζουν και εξηγούν το βιοτικό επίπεδο μίας χώρας, λαμβάνοντας υπόψη και άλλους παράγοντες, όπως την κλιματική αλλαγή, την αποτελεσματική χρήση των πόρων, την κοινωνική ενσωμάτωση κλπ.

² Η περιγραφή του οικονομικού κυκλώματος γίνεται σύμφωνα με το σχετικό διάγραμμα που χρησιμοποιείται στα εισαγωγικά εγχειρίδια οικονομικών (βλ. π.χ. Λιανός, Παπαβασιλείου & Χατζηανδρέου 2014: 23).

τη δυνατότητα στα νοικοκυριά να προβαίνουν στην κατανάλωση αγαθών και στην αποταμίευση στις τράπεζες. Μέσω της αποταμίευσης των νοικοκυριών, οι τράπεζες αποκτούν κεφάλαια και δύνανται να χορηγούν δάνεια σε ιδιώτες και σε επιχειρήσεις, που θα χρησιμοποιήσουν τα χρήματα για τη δημιουργία νέων κεφαλαίων μέσω επενδύσεων. Στο πλαίσιο της μικτής οικονομίας, το Κράτος είναι επίσης παραγωγός και καταναλωτής, πραγματοποιεί έσοδα μέσω της φορολογίας και προβαίνει σε επενδύσεις, δημόσιες δαπάνες και μεταβιβαστικές πληρωμές. Η δημιουργία οικονομικών ροών δεν περιορίζεται, ωστόσο, στην ανωτέρω απλουστευμένη μορφή της, καθώς η πραγματική οικονομική ζωή περιλαμβάνει και συναλλαγές μεταξύ διαφόρων χωρών. Ουσιώδη ρόλο παίζει το διασυνοριακό εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών, που δύναται να έχει αμοιβαία οφέλη για όλα τα εμπλεκόμενα κράτη, καθώς και οι διεθνείς επενδύσεις, που αποτελούν βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας χώρας (Αυγερινός 2014).

1.2. Η ελεύθερη ανταγωνιστική αγορά: από την ιδιοτέλεια στην κοινωνική ευημερία

Μία εκ των προϋποθέσεων για την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής ευημερίας είναι η ύπαρξη ελεύθερης αγοράς, η οποία ευνοεί τις συναλλαγές, δίνει κίνητρα για την ανάπτυξη της καινοτομίας, της επιχειρηματικότητας και των επενδύσεων, οδηγεί στην αποτελεσματική κατανομή των πόρων και στη δημιουργία πλούτου (Χατζής 2015: 50). Ο στόχος στο πλαίσιο της αγοράς είναι η επίτευξη της αποτελεσματικότητας (*economic efficiency*), που περιλαμβάνει την ευημερία των καταναλωτών, μέσω της ικανοποίησης των προτιμήσεών τους, και την ευημερία των επιχειρήσεων, μέσω της αύξησης των κερδών τους (Cooter & Ulen 2014: 4).

1.2.1. Παραγωγή και συναλλαγές ως προϋποθέσεις για τη δημιουργία πλούτου

Σύμφωνα με τον Adam Smith (1976: 76), ο πλούτος μιας κοινωνίας είναι απόρροια, αφενός, του καταμερισμού της εργασίας και της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών και, αφετέρου, του ελεύθερου εμπορίου και της έμφυτης τάσης των ανθρώπων να συναλλάσσονται ποικιλοτρόπως. Έκαστο εκ των μελών μιας κοινωνίας επιδιώκει την ικανοποίηση του ατομικού του συμφέροντος, δηλαδή της μεγιστοποίησης της προσωπικής του ευημερίας. Αυτή είναι η οικονομική έννοια της χρησιμότητας (Posner 1986: 11), που συναρτάται με την κατανάλωση αγαθών. Για να παραχθούν περισσότερα, ποιοτικότερα και φθηνότερα αγαθά, πρέπει να υπάρξει καταμερισμός της εργασίας και εξειδίκευση, τα τελευταία, όμως, έχουν σαν αποτέλεσμα να μην μπορεί έκαστος εξ ημών να παραγάγει όλα τα αγαθά που χρειάζεται ή να πα-

ραγάγει κάποιο από αυτά σε ποσότητα που υπερκαλύπτει τις ανάγκες του. Συνεπώς, τα μέλη μιας κοινωνίας έχουν ανάγκη ο ένας τον άλλο, γι' αυτό συναλλάσσονται, με αμοιβαία οφέλη. Πρόκειται, συνεπώς, για εκούσια ανταλλαγή αγαθών, υπηρεσιών, χρημάτων, που τελικώς ικανοποιεί το συμφέρον αμοιωτέρων.

1.2.2. Αποτελεσματική κατανομή των πόρων και δημιουργία πλούτου μέσω της αγοράς

Βάσει των άνω παραδοχών του Adam Smith, μέσω της αγοράς επιτυγχάνεται η αποτελεσματική κατανομή των πόρων, η παραγωγή πλούτου και η κοινωνική ευημερία, χωρίς την ανάγκη κρατικής παρέμβασης, καθώς τα άτομα δρουν μεν προς ικανοποίηση του προσωπικού τους οφέλους, αλλά μέσω αυτού και καθοδηγούμενοι από κάτι σαν «αόρατο χέρι» επιδιώκουν τελικά και το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου, ακόμα και αν δεν είχαν πρόθεση προς τούτο. Η αποτελεσματική κατανομή των πόρων επιτυγχάνεται μέσω της ομαλής λειτουργίας της αγοράς, όπου υπάρχει αλληλεξάρτηση της προσφοράς και της ζήτησης και οι συναλλαγές και ανταλλαγές διενεργούνται αδιάκοπα και χωρίς εμπόδια, ήτοι ελεύθερα, στο πλαίσιο του οικονομικού κυκλώματος.

Σύμφωνα με την περιγραφική εκδοχή του θεωρήματος του Coase (1960 σε Αριστεΐδη Χατζή 2012),³ οι πόροι μιας κοινωνίας, δηλαδή οτιδήποτε κατέχει και εκμεταλλεύεται κάποιος, είναι αναγκαίο να αλλάζουν συνεχώς χέρια, μέσω των συναλλαγών, ώστε να μετακινούνται από εκείνον που αξιολογεί λιγότερο έκαστο εξ αυτών σε εκείνον που τον αξιολογεί περισσότερο, με τη συναίνεση αμοιωτέρων. Η εν λόγω αξιολόγηση έχει υποκειμενικό χαρακτήρα και αυτή διαμορφώνει την προσφορά και τη ζήτηση στο πλαίσιο των διαφόρων αγορών, ενώ φανερώνει ότι το πρόσωπο που αξιολογεί έναν πόρο (δικαίωμα) περισσότερο από τους άλλους έχει ανάγκη το συγκεκριμένο πόρο, τον επιθυμεί και είναι στην οικονομική θέση, που του επιτρέπει να τον αποκτήσει.

Μέσω αυτής της διαδικασίας, οι πόροι κατανέμονται και χρησιμοποιούνται αποτελεσματικά (Posner 1986: 9), ενώ ικανοποιείται το συμφέρον αμοιωτέρων των μερών της συναλλαγής. Έστω ότι ο Α είναι κύριος ενός οικοπέδου, του οποίου η αξία, κατά την υποκειμενική του εκτίμηση, ανέρχεται στα 10.000€. Αυτό σημαίνει ότι θα πουλούσε το οικόπεδο, αν κάποιος του προσέφερε οποιοδήποτε χρηματικό ποσό άνω των 10.000€. Ο Β ενδιαφέρεται να αγοράσει το οικόπεδο για να χτίσει την κατοικία του και είναι διατεθειμένος να δώσει

---

³ Σύμφωνα με το πρώτο βήμα της περιγραφικής εκδοχής του θεωρήματος του Coase, η αγορά καθορίζει την τελική κατανομή των δικαιωμάτων, ανεξάρτητα από την αρχική κατανομή τους από το δίκαιο, αλλά το δίκαιο επηρεάζει τη διανομή του πλούτου.

14.000€. Προσφέρει στον A 12.000€, δίνοντάς του το κίνητρο να προχωρήσει στη σχετική συναλλαγή. Η σύναψη της πώλησης έναντι τιμήματος 12.000€ συμφέρει και τους δύο, διότι ο A κερδίζει 2.000€, με την επίτευξη τιμήματος μεγαλύτερου της υποκειμενικής του αξιολόγησης για το οικόπεδο, και ο B κερδίζει επίσης 2.000€, με την επίτευξη τιμήματος μικρότερου αυτού που ήταν διατεθειμένος να δώσει (Posner 1986: 31), ενώ παράλληλα επιτυγχάνεται η παραγωγική εκμετάλλευση του οικοπέδου από τον B, το οποίο στα χέρια του A θα έμενε ανεκμετάλλευτο.

Οποιοδήποτε τίμημα μεταξύ 10.000€ και 14.000€ δημιουργεί αμοιβαίο όφελος - πλεόνασμα, το οποίο μοιράζονται τα μέρη ανάλογα με τη διαπραγματευτική ισχύ τους, εν προκειμένω, δε, το πλεόνασμα είναι 4.000€ (2.000€ το κέρδος του A + 2.000€ το κέρδος του B). Από την άνω αποτελεσματική κατανομή των πόρων δημιουργήθηκε πλούτος, διότι πριν την πώληση η κοινή περιουσία των A και B ήταν 24.000€, βάσει των υποκειμενικών τους αξιολογήσεων για το οικόπεδο, ενώ μετά την πώληση η κοινή περιουσία τους αυξήθηκε κατά 4.000€, λόγω του πλεονάσματος. Η δημιουργία πλούτου αυξάνει την κοινωνική ευημερία, που συνίσταται στο άθροισμα του πλεονάσματος που απολαμβάνει έκαστο εκ των μερών κάθε αποτελεσματικής συναλλαγής.

1.2.3. Ο ανταγωνισμός

Πεμπτούσια της ελεύθερης και δυναμικής αγοράς είναι ο υγιής και αποτελεσματικός ανταγωνισμός (Smith 1976: 105), στο πλαίσιο του οποίου εξασφαλίζεται, αφενός, η ελευθερία των επιχειρήσεων να λειτουργούν αποδοτικά, αυξάνοντας, με το μικρότερο δυνατό κόστος παραγωγής, την προσφερόμενη ποσότητα και ποιότητα αγαθών και κερδίζοντας μερίδια στην αγορά, και αφετέρου, η ελευθερία των καταναλωτών να απολαμβάνουν πληθώρα επιλογών, ανάλογα με τις ανάγκες, τις επιθυμίες και τις οικονομικές τους δυνατότητες (Ρούνης 1992: 19). Η βελτίωση του ανταγωνισμού οδηγεί στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών.

Κάθε επιχείρηση επιδιώκει το κέρδος, προσδοκώντας τη μεγιστοποίηση του ίδιου συμφέροντος. Αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη κέρδους είναι η πραγματοποίηση εσόδων από τις πωλήσεις των προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών. Οι πωλήσεις γίνονται μόνο όταν τα προσφερόμενα αγαθά ικανοποιούν τις ανάγκες και τις επιθυμίες των καταναλωτών. Συνεπώς, οι επιχειρήσεις διαμορφώνουν τις στρατηγικές τους με γνώμονα τη δημιουργία ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος έναντι των ανταγωνιστών τους, ώστε στην αντίληψη των κα-

ταναλωτών το προϊόν ή η υπηρεσία που προσφέρουν να είναι το καλύτερο και το προτιμητέο, είτε λόγω μικρότερου κόστους είτε λόγω υψηλότερης ποιότητας είτε λόγω κάλυψης αναγκών ειδικότερου τμήματος της αγοράς (Γεωργακέλλος 2020).

Για να πετύχουν τα άνω, οι επιχειρήσεις θα επενδύσουν ενδεικτικά στην έρευνα και ανάπτυξη, την καινοτομία, την παραγωγική διάρθρωση, το ανθρώπινο δυναμικό και την εξειδίκευση, την τεχνολογική πρόοδο, τη δημιουργικότητα, βελτιώνοντας την παραγωγικότητά τους και τα προσφερόμενα αγαθά (Δελούκα - Ιγγλέση 2019). Και ενώ τα κίνητρα αυτής της επένδυσης είναι ιδιοτελή, το αποτέλεσμα της συμβάλλει στην αύξηση της κοινωνικής ευημερίας πολλαπλώς. Υπό συνθήκες υγιούς ανταγωνισμού, γίνεται αποδοτικότερη και αποτελεσματικότερη η εκμετάλλευση των παραγωγικών συντελεστών, αυξάνεται η απασχόληση και τα εισοδήματα, επικρατεί πλουραλισμός επιχειρήσεων, ικανοποιούνται περισσότερες καταναλωτικές ανάγκες και επιθυμίες, οι επιχειρήσεις αυξάνουν τα μερίδιά τους στην αγορά και απολαμβάνουν τα προσδοκώμενα κέρδη.

1.3. Από το μοντέλο του «κοινωνικού συμβολαίου» στη σύμβαση του ιδιωτικού δικαίου

1.3.1. Η ελευθερία, η στάθμιση κόστους-οφέλους και ο αυτοπεριορισμός ως μέσα επίτευξης της ευδαιμονίας

Κοινός παρονομαστής των ανωτέρω λεχθέντων για την ελεύθερη ανταγωνιστική αγορά και τις συναλλαγές είναι η ελευθερία, ως ύψιστη αξία για το άτομο και την κοινωνία, με την έννοια της οποίας έχουν ασχοληθεί πολλοί φιλόσοφοι ανά τους αιώνες.

Σύμφωνα με τον Thomas Hobbes (Στυλιανού 2006: 101), ο άνθρωπος είναι εγωιστικό ον, έχον έντονο το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, και η ελευθερία του συνίσταται στην τάση και τη δύναμή του να πράττει παν δυνατό, με οποιοδήποτε μέσο και χωρίς κανένα περιορισμό, για τη διαρκή πραγμάτωση των αναγκών και επιθυμιών του, με σκοπό την ευχαρίστησή του.⁴ Όταν, όμως, έκαστος δρα διαρκώς ατομικιστικά και χωρίς ηθικούς ή άλλους φραγμούς, οι άνθρωποι θα καταλήξουν να αλληλοκαταστρέφονται αντί να ευημερούν, αφού στο πλαίσιο μιας σύγκρουσης επιβάλλεται ο νόμος του ισχυρότερου, ο οποίος αναπόφευκτα θα επικρατήσει.

---

⁴ Είναι επίσης γνωστή η έννοια της ευδαιμονίας, την οποία χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, περιγράφοντάς την ως το υπέρτατο αγαθό, τον απώτερο σκοπό, στον οποίο καταλήγουν όλα τα υπόλοιπα αγαθά που αποτελούν τον εκάστοτε σκοπό κάθε ανθρώπινης πράξης και συμπεριφοράς (Σούρλας 2000: 103).

Χρησιμοποιώντας, έτσι, τους φυσικούς νόμους και δη τη λογική, οι άνθρωποι σταθμίζουν την εκάστοτε ωφέλεια και ζημία που προκύπτει από τη συμπεριφορά τους και επιλέγουν να πράξουν με τρόπο που εξασφαλίζει την επιβίωσή τους. Ο Hobbes καταλήγει στο ότι ο μόνος ασφαλής τρόπος επιβίωσης είναι η συνεννόηση και η ειρηνική συμβίωση με τους άλλους και αυτά επιτυγχάνονται μέσω του δικαίου και της σύμβασης στο πλαίσιο μιας πολιτικής κοινωνίας. Οι άνθρωποι αναλαμβάνουν οικειοθελώς και συνειδητά υποχρεώσεις πράξης ή παράλειψης έναντι αλλήλων ως αποτέλεσμα της ελευθερίας τους να χρησιμοποιούν τη δύναμή τους κατά βούληση και να πράττουν οτιδήποτε θεωρούν συμβατό με το μακροπρόθεσμο συμφέρον τους, απέχοντας από οτιδήποτε οδηγεί στην καταστροφή τους, δηλαδή από τα πάθη και την άναρχη επίδειξη ισχύος. Πρόκειται, λοιπόν, για μια αρχική, θεμελιώδη συμφωνία,⁵ που θυμίζει σύμβαση του ιδιωτικού δικαίου, εκπορευόμενη από την ίδια την ανθρώπινη ελευθερία, η οποία υπαγορεύει στα άτομα, δείχνοντας εμπιστοσύνη έναντι αλλήλων, να περιορίσουν την ελεύθερη δράση τους και να την προσδιορίσουν βάσει κανόνων, με αντάλλαγμα την μακροχρόνια ειρήνη, ασφάλεια και ευημερία τους.

1.3.2. Ατομική ορθολογικότητα και τέλεια σύμβαση

Βάσει της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, στην οποία βασίζεται μεθοδολογικά η οικονομική επιστήμη, ο ορθολογικά σκεπτόμενος άνθρωπος είναι ο καλύτερος κριτής των συμφερόντων του, διότι γνωρίζει ποιες είναι οι προτιμήσεις και οι ανάγκες του και προσπαθεί, δεδομένων των ποικίλων εναλλακτικών που του προσφέρονται και των περιορισμένων πόρων που διαθέτει, δηλαδή περιορισμένο χρόνο και χρήμα, να δράσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, με σκοπό την ικανοποίησή τους (Cooter & Ulen 2014: 13).

Τα άτομα συμβάλλονται μεταξύ τους, συμφωνώντας να περιορίσουν εκατέρωθεν την ελεύθερη δράση τους, μέσω ανάληψης υποχρεώσεως ορισμένης πράξης ή παράλειψης έναντι αλλήλων, γιατί θεωρούν ότι το αμοιβαίο όφελος από την εν λόγω συμφωνία θα είναι μεγαλύτερο από το κόστος περιορισμού της ελευθερίας τους. Επενδύουν στη σύμβαση, διότι τη θεωρούν το καλύτερο μέσο επίτευξης των στόχων τους και μεγιστοποίησης της ωφέλειάς τους (Hatzis 1999: 114). Πρόκειται για τη λεγόμενη αποτελεσματικότητα κατά Pareto (Cooter & Ulen 2014: 14), σύμφωνα με την οποία μία κατάσταση και κατ' επέκταση μία σύμβαση, μέσω της οποίας κατανέμονται και χρησιμοποιούνται οι πόροι μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας,

---

⁵ Είναι γνωστή η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, με την οποία έχει ασχοληθεί πλήθος φιλοσόφων, στην προσπάθειά τους να αιτιολογήσουν τη δημιουργία του Κράτους και τη νομιμοποίησή του να περιορίζει την ελευθερία του ατόμου, ώστε να προστατεύει αποτελεσματικά τα ατομικά δικαιώματα.

είναι τέλεια, αν έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνεται η ευημερία ενός ατόμου χωρίς να χειροτερεύει η ευημερία κανενός άλλου.

1.4. Η πραγμάτωση της ελευθερίας στο πλαίσιο του Κράτους Δικαίου

1.4.1. Η ύπαρξη κανόνων ως κίνητρο και ως ασφάλεια

Η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου χρησιμοποιεί τη στάθμιση κόστους-οφέλους και τη συμφωνία ως πηγή δικαιολόγησης της δημιουργίας του οργανωμένου κράτους δικαίου. Μόνο στο πλαίσιο μιας κρατικά οργανωμένης κοινωνίας, όπου τα άτομα συμπεριφέρονται και δρουν βάσει κανόνων, πραγματώνεται ουσιαστικά και γίνεται σεβαστή η ελευθερία, η αξιοπρέπεια και η ισότητα των ανθρώπων, διότι η έννομη τάξη μετατρέπει τα συμφέροντα εκάστου σε δικαιώματα, προστατεύοντάς τα και παρέχοντας ασφάλεια στο φορέα τους. Η κατοχύρωση της εν λόγω προστασίας, δίνει κίνητρο στους ανθρώπους να αναπτύξουν κάθε πτυχή της προσωπικότητά τους, κάθε δημιουργική τους δύναμη, με απώτερο σκοπό την «πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη» (βλ. άρ. 25 παρ. 2 Σ. και Δαγτόγλου 2012: 4).

Σε ένα Κράτος Δικαίου, τα ατομικά δικαιώματα νοούνται ως η νόμιμα αναγνωρισμένη εξουσία του φορέα τους να πράττει οτιδήποτε ικανοποιεί το συμφέρον και τις επιθυμίες του, υπό την προϋπόθεση ότι δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων. Η εν λόγω εξουσία παρέχεται από το δίκαιο κατόπιν στάθμισης του οφέλους και του κόστους που θα προκύψει για το σύνολο της κοινωνίας από την προστασία ορισμένων ατομικών συμφερόντων έναντι άλλων (Hatzis 1999: 55). Μεταξύ των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων, περιλαμβάνονται και τα οικονομικά δικαιώματα, δηλαδή η εργασία, η ιδιοκτησία και η συμμετοχή στην οικονομική ζωή της χώρας, η ύπαρξη και προστασία των οποίων είναι αναγκαία για την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής ευημερίας.

1.4.2. Τα οικονομικά δικαιώματα του ανθρώπου

Το δικαίωμα εργασίας συνδέεται με την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου, τη δημιουργική εκμετάλλευση των ικανοτήτων και ενδιαφερόντων του, ενώ παράλληλα η άσκησή του αποτελεί μέσο κάλυψης βιοτικών αναγκών. Τόσο η ίδια η εργασία ως σύνολο ενεργειών όσο και το προϊόν αυτής έχουν οικονομική αξία, διότι μέσω αυτών το άτομο αποκτά περιουσιακά αγαθά που έχει ανάγκη και που επιθυμεί. Το δικαίωμα ιδιοκτησίας παρέχει στο φορέα του την ελευθερία απόκτησης, εκμετάλλευσης και διάθεσης των περιου-

σιακών αγαθών, της γης ή άλλων παραγωγικών μέσων και εν γένει οικονομικών αγαθών που του ανήκουν, αφού τα έχει αποκτήσει μέσω της εργασίας του και δύναται να τα εξουσιάζει κατά βούληση. Τέλος, από την ανωτέρω εξουσιαστική σχέση του ατόμου προς τα πράγματα που αποκτά και του ανήκουν οδηγούμαστε στη δυνατότητα συμμετοχής του στην οικονομική και συναλλακτική ζωή, μέσω ιδιωτικών συμφωνιών που συνάπτει με άλλα πρόσωπα με αντικείμενο τα εν λόγω αγαθά, βάσει κανόνων που εξασφαλίζουν την ικανοποίηση του συμφέροντος όλων (Δημητρόπουλος 2011: 310 επ.).

1.5. Βασικές δικαιοπολιτικές αρχές που ενθαρρύνουν τις συναλλαγές

Ενοχή είναι η έννομη σχέση με την οποία ένα πρόσωπο αναλαμβάνει την υποχρέωση παροχής προς ένα άλλο. Κατηγορία ενοχών, που διέπει μεγάλο μέρος της καθημερινής οικονομικής ζωής και αποτελεί ουσιώδη μηχανισμό κατανομής των πόρων και αύξησης της κοινωνικής ευημερίας, είναι οι συμβάσεις που συνάπτουν οι άνθρωποι, ασκώντας τη συνταγματικά κατοχυρωμένη, βάσει των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 του Συντάγματος, αρχή της αυτονομίας της ιδιωτικής βουλήσεως. Αυτή νοείται ως η ελευθερία του ορθολογικά σκεπτόμενου ατόμου προς αυτοκαθορισμό και αυτόνομη ρύθμιση των προσωπικών και περιουσιακών εννόμων σχέσεών του, κατά τη βούλησή του και με σκοπό τη μεγιστοποίηση της ωφέλειάς του (Δελούκα-Ιγγλέση 2020: 8).

Άμεση συνέπεια της αρχής της αυτονομίας της ιδιωτικής βούλησης είναι η ελευθερία των συμβάσεων που έμμεσα κατοχυρώνεται στη διάταξη του άρθρου 361 ΑΚ, ως έκφραση της οικονομικής ελευθερίας. Η αρχή αυτή διακηρύσσει ότι η συναίνεση (*consensus*) αρκεί για να δικαιολογήσει τη δεσμευτικότητα των συμβάσεων και την υποχρέωση τήρησης των υπεσχημένων (Σταθόπουλος 2013: 250). Το να αποκτά ένα άτομο δικαιώματα και πολύ περισσότερο υποχρεώσεις με βάση τη βούληση άλλου ατόμου και χωρίς τη δική του συναίνεση είναι αναποτελεσματικό και προσκρούει στην αυτοδιάθεση και στην ισότητα των πολιτών, ως συνταγματικά κατοχυρωμένα ατομικά δικαιώματα (ΑΠ 166/2016).

Απόρροια της ελευθερίας των συμβάσεων και αυτονόητη συνέπιά της είναι η αρχή *pacta sunt servanda*. Κάθε άτομο, από τη στιγμή που λειτουργεί υπό καθεστώς αυτοδιάθεσης και ελευθερίας, επιλέγοντας να ρυθμίσει αυτόνομα τις έννομες σχέσεις του, αναλαμβάνει οικειοθελώς την ευθύνη της συμβατικής δέσμευσής του, δηλαδή την ακριβή τήρηση όσων με τη βούλησή του συμφώνησε με τον αντισυμβαλλόμενο του. Η συμβατική πίστη και το απαραβίαστο των συμβάσεων είναι ιερά και υπηρετούν την ασφάλεια και τη σταθερότητα των

συναλλαγών (Λιτζερόπουλος 2002: 244), προστατεύοντας παράλληλα την αρχή της εμπιστοσύνης στην ευλόγως αναμενόμενη συμπεριφορά του αντισυμβαλλομένου.

1.6. Η υποχρεωτική εφαρμογή των συμβάσεων (*contract enforcement*)

Βάσει του άρθρου 192 ΑΚ, για την κατάρτιση σύμβασης απαιτείται πρόταση και αποδοχή, που προϋποθέτουν, αφενός, σύμπτωση της βούλησης δύο ή περισσότερων προσώπων, εκπεφρασμένη μέσω των δηλώσεών τους και, αφετέρου, θέληση των προσώπων να επέλθουν έννομες συνέπειες από τις δηλώσεις τους (Σπυριδάκης 1987: 728).

Στο πλαίσιο του Κράτους Δικαίου απαραίτητος είναι ένας μηχανισμός που θα παρέχει κίνητρα στα άτομα να συνάπτουν και να τηρούν τις συμφωνίες τους, ώστε να επέλθουν οι έννομες συνέπειες των δηλώσεών τους προς αμοιβαίο όφελος. Αυτό διότι σπάνια πραγματοποιείται ταυτόχρονα η εκπλήρωση των εκατέρωθεν υποχρεώσεων μιας σύμβασης, με αποτέλεσμα, συχνά, ένας εκ των μερών (εφεξής έστω Α) να θέτει τους πόρους του (οικονομικά αγαθά οποιουδήποτε είδους) υπό τον έλεγχο του αντισυμβαλλομένου του (εφεξής έστω Β) πρώτος, νιώθοντας ανασφάλεια αναφορικά με τη μελλοντική εκπλήρωση της υποχρέωσης του άλλου μέρους. Ο Β, έχοντας υπό τον έλεγχό του τόσο την παροχή του Α όσο και τη δική του, έχει συμφέρον να δράσει οπορτουνιστικά, κρατώντας και τις δύο, δεδομένου ότι οι άνθρωποι, ως εκτέθηκε, είναι φύσει εγωιστικά όντα, σκεπτόμενα ιδιοτελώς. Έτσι, όταν ο πόρος του Α μετακινείται στον Β ενώ ο Α δεν απολαμβάνει κάποιο όφελος, η σύμβαση είναι αναποτελεσματική και δε δημιουργείται πλούτος.

Συνεπώς, το Κράτος Δικαίου πρέπει να υποχρεώνει το μέρος που καλείται να εκπληρώσει δεύτερο τις συμβατικές του υποχρεώσεις να συνεργαστεί με τον αντισυμβαλλόμενο του, σεβόμενος τα συμφωνηθέντα. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της καθιέρωσης της αρχής της ευθύνης, που επιτάσσει την επέλευση κυρώσεων σε περίπτωση αθέτησης συμβατικών υποχρεώσεων. Η ύπαρξη ευθύνης παρέχει κίνητρο στον Α για επένδυση στη σύμβαση, μέσω της ασφαλούς τοποθέτησης των πόρων του υπό τον έλεγχο του Β, και κίνητρο στον Β να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του, γνωρίζοντας ότι άλλως θα αποζημιώσει τον Α, ενώ παράλληλα εξασφαλίζει την εμπιστοσύνη μεταξύ των μερών (Cooter & Ulen 2014: 275-278, 299).

1.7. Συμπεράσματα

Τα άνω λεχθέντα καταδεικνύουν ότι η επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής ευημερίας προϋποθέτει ιδίως την παραγωγή, την ομαλή λειτουργία του οικονομικού κυκλώματος, εντός του οποίου υφίστανται πλήθος αγορών, όπου διενεργούνται ακώλυτα συναλλαγές, και τον ανταγωνισμό, ώστε μέσω της συνεργασίας και της συνεχούς προόδου να εξασφαλίζεται η επιβίωση των μελών μιας κοινωνίας, η ικανοποίηση των συμφερόντων τους, η μακροχρόνια ευημερία, ως αγαθά συνδεδεμένα με την ελευθερία που διέπει κάθε ανθρώπινη πράξη και συμπεριφορά. Ωστόσο, η ελευθερία συνεπάγεται υπευθυνότητα, δηλαδή τήρηση των συμφωνιών, στις οποίες οικειοθελώς κατέληξαν τα άτομα, σταθμίζοντας το κόστος και το όφελος των πράξεών τους, ξεκινώντας από την υπακοή στους κανόνες του Κράτους Δικαίου με αντάλλαγμα την ασφάλεια και προστασία των δικαιωμάτων τους και καταλήγοντας στην τήρηση των συμβατικών τους υποχρεώσεων με αντάλλαγμα το αμοιβαίο όφελος εκ της εκάστοτε συναλλαγής και τη δημιουργία πλούτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο : ΟΙ ΑΠΟΤΥΧΙΕΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

2.1. Εισαγωγικά

Η ελευθερία των συμβάσεων, η εφαρμογή των συμφωνιών και η τήρηση των υπεσχημένων πρέπει να ευνοούνται ως κύρια εργαλεία δημιουργίας πλούτου, ανάπτυξης και κοινωνικής ευημερίας. Ωστόσο, η αγορά από μόνη της δεν αρκεί για την επίτευξη αυτών και η τέλεια σύμβαση που θα εξασφαλίζει άνευ άλλου τινός την αποτελεσματική κατανομή των πόρων σε ένα περιβάλλον ελεύθερης οικονομίας με πλήρη ανταγωνισμό αποτελεί ουτοπία, ειδικά στην πολυδιάστατη και πολύπλοκη πραγματικότητα των σημερινών κοινωνιών. Η αγορά παρουσιάζει στρεβλώσεις, είναι ατελής, όπως και ο ανταγωνισμός, αλλά και οι συμβάσεις που συνάπτονται εντός αυτής. Οι αποτυχίες της αγοράς, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται ο ατελής ανταγωνισμός, οι εξωτερικότητες, τα συναλλακτικά κόστη και η ελλιπής πληροφόρηση, στρεβλώνουν την αποτελεσματικότητα των συμβάσεων και την ομαλή λειτουργία του οικονομικού κυκλώματος.

2.2. Ο ατελής ανταγωνισμός

Η αύξηση του πλούτου μιας κοινωνίας, ως αποτέλεσμα του υγιούς ανταγωνισμού, βασίζεται στο συνδυασμό της αποτελεσματικότητας παραγωγής και κατανομής των πόρων, που σημαίνει ότι η παραγωγή αγαθών γίνεται με το μικρότερο δυνατό κόστος και η κατανομή των πόρων στις διάφορες παραγωγικές τους χρήσεις αντιστοιχεί στην ποσότητα που επιθυμούν οι καταναλωτές και είναι πρόθυμοι να πληρώσουν (Ρούνης 1992: 20). Υπό συνθήκες τέλει ανταγωνισμού, η προσφορά και η ζήτηση συναντώνται και έτσι επικρατεί ισορροπία στην αγορά. Υπάρχει πλουραλισμός επιχειρήσεων και καταναλωτών και προκύπτει ωφέλεια για όλους, η οποία συνίσταται στο άθροισμα του πλεονάσματος παραγωγών και καταναλωτών.

Ωστόσο, στην πραγματικότητα παρατηρούνται συχνά φαινόμενα στρέβλωσης ή παρεμπόδισης του υγιούς ανταγωνισμού, μέσω συμπεριφορών που οδηγούν σε συγκέντρωση μεγάλης ισχύος από μία ή ελάχιστες επιχειρήσεις, φαινομένων καταχρηστικής εκμετάλλευσης δεσπόζουσας θέσης, συμπράξεων και εν γένει αθέμιτων συμπεριφορών από επιχειρήσεις, που προσπαθούν να αποσπάσουν το πλεόνασμα του καταναλωτή, θέτοντας τις τιμές των προσφερόμενων αγαθών σε υψηλά επίπεδα και στερώντας συχνά στους καταναλωτές την επιλογή του αντισυμβαλλομένου τους, κατά παράβαση της ελευθερίας των συμβάσεων.

2.3. Οι εξωτερικότητες

Οι εξωτερικότητες συνίστανται στις επιδράσεις στην ευημερία ή στο κόστος φυσικών ή νομικών προσώπων και προέρχονται είτε από τις πράξεις ενός άλλου ατόμου είτε από ενέργειες που σχετίζονται με τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ πολλών άλλων ατόμων (Ναλπαντίδου & Χατζής 2011: 154). Το να επωμίζονται τρίτοι τις επιπτώσεις μιας δικαιοπραξίας ή ενέργειας, με την οποία δεν σχετίζονται, είναι αναποτελεσματικό, διότι αναλαμβάνουν χωρίς συναίνεση το κόστος άλλων με μηδενικό αντάλλαγμα-όφελος, και αυτό δεν μπορεί να γίνει δεκτό από το δίκαιο, το οποίο οφείλει να προβλέπει τον επιμερισμό του κόστους μεταξύ των άμεσα συναλλασσόμενων.

2.4. Τα συναλλακτικά κόστη

Βασική αποτυχία της αγοράς αποτελούν τα συναλλακτικά κόστη, με τα οποία ασχολήθηκε εκτενώς ο οικονομολόγος Ronald Coase στο άρθρο του “The Problem of Social Cost” (Coase: 1960). Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι τα άτομα δρουν, κατ’ αρχήν, ορθολογικά, αναζητούν και επιλέγουν τον καταλληλότερο τρόπο ικανοποίησης των αναγκών και των προτιμήσεών τους προς αύξηση του ατομικού τους οφέλους. Για να φτάσουν στο προσδοκώμενο αποτέλεσμα, έχοντας ανάγκη αλλήλους, πρέπει να σκεφτούν, ενδεικτικά, με ποιον θα συναλλαχθούν, πώς θα τον προσεγγίσουν, πώς θα τον πείσουν να συνεργαστεί μαζί τους, ποιοι οι όροι της διαπραγμάτευσης και της τελικής συμφωνίας, πώς θα εφαρμοστεί η συμφωνία και πώς θα γίνει η επίβλεψη αυτής. Αυτή η διαδικασία να μην αποσκοπεί στην αποκόμιση οφέλους και στη δημιουργία πλούτου, όμως, είναι χρονοβόρα και κοστοβόρα. Τα σημαντικότερα, δε, είδη κόστους προκύπτουν από την ίδια την αγορά, αποτελούν παθογένεια αυτής και συχνά καθίσταται τροχοπέδη για τη συμμετοχή των ανθρώπων στη συναλλακτική ζωή.

Ο Coase κατέταξε το κόστος της αγοράς σε τρεις βασικές κατηγορίες: έρευνας, δηλαδή αναζήτησης του αντισυμβαλλομένου, διαπραγμάτευσης επί των ουσιωδών όρων της συμφωνίας ή και της νομικής αποτύπωσής της εγγράφως και εφαρμογής και επίβλεψης της ορθής εφαρμογής της συμφωνίας. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο Coase στο δεύτερο βήμα της περιγραφικής εκδοχής του θεωρήματός του είναι μια στάθμιση μεταξύ κόστους - οφέλους της εκάστοτε συναλλαγής, ώστε, μόνο αν το κόστος που προκύπτει από αυτήν υπολείπεται του αμοιβαίου οφέλους που θα αποκομίσουν τα μέρη, πρέπει να πραγματοποιηθεί η συναλλαγή, ως συμφέρουσα και δημιουργούσα πλεόνασμα τόσο για τους συμβαλλομένους όσο και για την κοινωνία (Coase 1960 σε Αριστείδη Χατζή 2012).

2.5. Η ατελής πληροφόρηση και η τυχειότητα

2.5.1. Η ατελής πληροφόρηση ως αποτέλεσμα της περιορισμένης ανθρωπίνης ορθολογικότητας

Η ατελής πληροφόρηση συνδέεται με τις εκ φύσεως περιορισμένες γνωστικές και διανοητικές ικανότητες και δυνατότητες των ανθρώπων, που δεν τους επιτρέπουν να έχουν τέλεια αντίληψη για το σύνολο των καταστάσεων που εκτυλίσσονται γύρω τους και τους αφορούν ή δύνανται να τους επηρεάσουν.

Αφενός, κανείς δε μπορεί να γνωρίζει τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά ενός πόρου που δεν κατέχει ούτε εκμεταλλεύεται ο ίδιος και, αφετέρου, είναι αδύνατο, ακόμα και για τον πιο επιμελή και έμπειρο συναλλασσόμενο, να προβλέψει και να ρυθμίσει εξαντλητικά κάθε παράγοντα ή γεγονός που ενδέχεται να επηρεάσει οπωσδήποτε την εκτέλεση της σύμβασης, τις πιθανότητες επέλευσης αυτού ή τις συνέπειές του. Ακόμα και στην περίπτωση που συγκεντρώνονται επαρκείς πληροφορίες, οι ανθρώπινες αποφάσεις και ενέργειες συχνά δεν οδηγούν στις σωστές επιλογές και στα επιθυμητά αποτελέσματα, διότι οι πληροφορίες δύνανται να αλλοιωθούν ή να μην αξιοποιηθούν σωστά λόγω σφαλμάτων μνήμης, εκτίμησης δεδομένων, σύγκρισης εναλλακτικών, υπολογισμού συνεπειών (Eisenberg 1995: 214).

2.5.2. Η τυχειότητα ως εγγενές χαρακτηριστικό της καθημερινότητας

Η τυχειότητα είναι βασικό χαρακτηριστικό της καθημερινής ζωής, που καθιστά αβέβαιο το αποτέλεσμα των ανθρωπίνων ενεργειών. Πολλοί Έλληνες φιλόσοφοι ασχολήθηκαν με την τύχη, μεταξύ των οποίων και ο Αριστοτέλης, ο οποίος στο βιβλίο του *Φυσική Ακρόασις Β'* (Αριστοτέλης 2010: 233) αναλύει την τύχη σε σχέση με την αιτιότητα και παραδέχεται ότι η πρώτη «είναι κάτι πέρα από τη λογική, γιατί η λογική έχει να κάνει με αυτά που ισχύουν είτε κάθε φορά είτε τις περισσότερες φορές, ενώ η τύχη με εκείνα που συμβαίνουν κατά παράβαση των προηγούμενων. Και αφού είναι ακαθόριστα τα αίτια αυτού του είδους, είναι ακαθόριστη και η τύχη.» Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την αβεβαιότητα του μέλλοντος και αναγκαστικά προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους βάσει αυτής, αναλαμβάνοντας το ρίσκο ανατροπής των προβλέψεων και των προσδοκιών τους.

Συγγενής με την αβεβαιότητα, ως ενέχουσα κάποιο βαθμό αυτής, είναι η έννοια του κινδύνου. Η αβεβαιότητα είναι μη μετρήσιμη και μη αντιμετωπίσιμη εκ των προτέρων, ενώ ο κίνδυνος μπορεί να αντιμετωπιστεί βάσει των πιθανοτήτων (Τήνιος 2019: 1). Τα άτομα προ-

σπαθούν με διάφορα εργαλεία και μεθόδους να μειώσουν τις πιθανότητες επέλευσης μελλοντικών κινδύνων ή το κόστος που θα κληθούν να επωμιστούν στην περίπτωση πραγμάτωσης αυτών. Έτσι, αφενός, βελτιώνονται οι γνώσεις και οι δυνατότητες πρόβλεψης και αποτροπής κινδύνων, όπως για παράδειγμα με την εγκατάσταση και επίβλεψη συστημάτων νέας τεχνολογίας για την προστασία προσωπικών δεδομένων σε επιχειρήσεις και τη μείωση της πιθανότητας παραβίασης αυτών, αφετέρου, δε, οι συναλλασσόμενοι προβαίνουν σε κατανομή των κινδύνων και του κόστους μέσω σχετικών συμβατικών ρητρών ή χρησιμοποιώντας τους θεσμούς της ιδιωτικής ασφάλισης ή αυτασφάλισης. Στην ίδια λογική κυμαίνεται και η ύπαρξη έκτακτου αποθεματικού στο πλαίσιο του κρατικού προϋπολογισμού για την αντιμετώπιση έκτακτων και απρόβλεπτων περιστατικών, όπως οι φυσικές καταστροφές (Καραμπατζός 2006: 2).

2.5.3. Η χρονική διάσταση της σύμβασης και η μεταβολή των συνθηκών

Η ατελής πληροφόρηση και η τυχαιότητα είναι τα κύρια αίτια του προβλήματος της χρονικής διάστασης των τωρινών ενεργειών μας και του μελλοντικού αποτελέσματός τους. Τα άτομα επιλέγουν να συμμετάσχουν σε μια συναλλαγή προς ικανοποίηση των προτιμήσεών τους, διαπραγματεύονται και συμφωνούν επί των προϋποθέσεων και όρων της σύμβασης, επί του αντικειμένου και των συνεπειών αυτής, δημιουργώντας εκατέρωθεν προσδοκίες. Οι προσδοκίες έγκεινται ακριβώς στην απόλαυση οφέλους από τη συμμετοχή στην οικονομική ζωή, που δίνει κίνητρο στα άτομα να συμβάλλονται. Η κατάρτιση της σύμβασης αφορά το παρόν που είναι δεδομένο, ενώ η εφαρμογή και εκτέλεση της αφορά το βραχύ ή απώτερο – ειδικά σε μακροχρόνιες συμβάσεις – μέλλον και το μέλλον, όπως και ο χρόνος είναι αβέβαια. Έτσι, η χρονική διάσταση της σύμβασης συχνά συνεπάγεται μεταβολή των συνθηκών υπό τις οποίες τα μέρη διαμόρφωσαν αρχικά τις προσδοκίες τους, σταθμίζοντας το όφελος και το κόστος της συναλλαγής τους.

Εφόσον οι άνθρωποι γνωρίζουν και αποδέχονται αναγκαστικά την αβεβαιότητα του μέλλοντος, συναλλάσσονται εν γνώσει του κινδύνου της μεταγενέστερης μεταβολής των συνθηκών, ο οποίος, αν είναι συνήθης και προβλέψιμος, αντιμετωπίζεται συχνά από τους ίδιους τους συμβαλλομένους, εκ των προτέρων ή εκ των υστέρων, μέσω της αρχικής συμφωνίας τους ή της τροποποίησης αυτής αντίστοιχα. Κατά τον George Ripert (2013: 151 σε Berger & Behn 2020: 85) “to contract means to foresee”. Συνεπώς, η ίδια η σύμβαση ενδέχεται να περιλαμβάνει ρητή ή σιωπηρή πρόβλεψη για την κατανομή του κινδύνου της μεταβολής των συνθηκών, υποδεικνύοντας το μέρος που θα κληθεί να αναλάβει το κόστος πραγμάτωσης

συγκεκριμένου κινδύνου. Σε αυτή την περίπτωση η αρχή της τήρησης των υπεσχημένων παραμένει απαραβίαστη, διότι προέχει η αυτόνομη ρύθμιση που έγινε από τα μέρη προς υλοποίηση του σκοπού της σύμβασης.

2.5.4. Η σοβαρή και απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών

Κάποιες φορές, ωστόσο, επέρχονται μη συνήθεις κίνδυνοι, οι οποίοι οδηγούν σε απρόβλεπτη και σοβαρή μεταβολή των συνθηκών, που δεν δύναται να καλυφθεί από τη βούληση όλων των συμβαλλομένων, διότι η εκ της μεταβολής δημιουργηθείσα νέα κατάσταση απέχει ουσιωδώς από αυτό που τα μέρη θεώρησαν ως δίκαιη συναλλαγή κατά τη σύναψη τη σύμβασης (Hatzis 1999: 116).

Το πρόβλημα συνδέεται με το θεσμό της έκλειψης του δικαιοπρακτικού θεμελίου. Δικαιοπρακτικό θεμέλιο θεωρείται το σύνολο των πραγματικών περιστατικών και συνθηκών, στα οποία αμφότερα τα μέρη στήριξαν τη σύναψη της σύμβασης, προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός αυτής. Τα εν λόγω περιστατικά πρέπει να αποτέλεσαν το κίνητρο και ταυτόχρονα το θεμέλιο για την κατάρτιση της δικαιοπραξίας, υπό την έννοια ότι, κατά τις υποκειμενικές παραστάσεις των μερών, είναι τόσο κρίσιμα, ώστε ελλείψει αυτών δε θα είχαν προβεί στη συγκεκριμένη συναλλαγή. Οι συνθήκες αυτές δεν απαιτείται να περιγράφηκαν ρητά στη σύμβαση, αλλά αρκεί η ύπαρξή τους να αποτέλεσε σιωπηρό όρο της δικαιοπραξίας, βάσει της κοινής βούλησης των συμβαλλομένων ή να θεωρήθηκε ουσιώδης τουλάχιστον για έναν εξ αυτών, γεγονός που κατά την καλή πίστη και τα συναλλακτικά ήθη μπορούσε να γίνει αντιληπτό και αποδεκτό από τον αντισυμβαλλόμενο (Γεωργιάδης 2012: 625).

Στην περίπτωση αυτή, οι νέες υποχρεώσεις που καλείται να εκπληρώσει τουλάχιστον ένας εκ των συμβαλλομένων δε δημιουργήθηκαν βάσει συναίνεσης, άρα εκλείπει, κατ' αρχήν, ο δικαιολογητικός λόγος της δεσμευτικότητας της σύμβασης. Η εμμονή στην αρχή της *pacta sunt servanda* θα οδηγούσε στον εγκλωβισμό των συναλλασσομένων σε μία κατάσταση που βαίνει σαφώς πέραν της βουλήσεώς τους, με επαχθείς συνέπειες τόσο για τους ίδιους όσο και για την κοινωνική ευημερία. Έτσι, δικαιολογείται ο περιορισμός αυτής, καθώς και των αρχών της ιδιωτικής αυτονομίας και της ελευθερίας των συμβάσεων, υπαγορευόμενος από την ανάγκη προσαρμογής τους στην πραγματικότητα της καθημερινής ζωής που χαρακτηρίζεται από την αβεβαιότητα του μέλλοντος και τις λοιπές αποτυχίες της αγοράς.

2.5.5. Βασικές δικαιοπολιτικές αρχές σε περίπτωση απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών

Κατόπιν των ανωτέρω, είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός μηχανισμού που θα λάβει το ρόλο του «αόρατου χεριού» του Adam Smith, διορθώνοντας τις στρεβλώσεις που προκύπτουν, μέσω αρχών και κανόνων που οδηγούν, στο μέτρο του δυνατού, στο πρότυπο της τέλει αγοράς και της τέλει σύμβασης. Ο μηχανισμός αυτός είναι το δίκαιο, το οποίο, σε περίπτωση απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών, θέτει σε εφαρμογή τις αρχές της επιείκειας και της διορθωτικής δικαιοσύνης. Οι τελευταίες μπορεί να επιτάσσουν την τροποποίηση ή και τη λύση της σύμβασης, γεγονός που έρχεται, κατ' αρχήν, σε αντίθεση με τις επιταγές των βασικών δικαιοπολιτικών αρχών που ενθαρρύνουν τη σύναψη και εφαρμογή των συμβάσεων, όπως εκτέθηκαν ανωτέρω.

Οι άνθρωποι συναλλάσσονται με γνώμονα ότι οι συνθήκες που υφίσταντο κατά την κατάρτιση της συμφωνίας τους θα εξακολουθήσουν να υφίστανται και κατά την εκτέλεσή της και σε αυτό βασίζουν τη δεσμευτικότητα και την εφαρμογή των συμβάσεων, ιδίως των μακροχρόνιων. Αν μεταβληθούν σοβαρά οι συνθήκες, τότε οι όροι μίας σύμβασης ενδέχεται να μην ανταποκρίνονται πλέον στις περιστάσεις που πράγματι ισχύουν κατά την εκπλήρωση και κατ' ακολουθία να μην εξυπηρετούν την ισότητα μεταξύ των μερών (Garner 1927: 511). Πρόκειται για την αρχή της *clausula rebus sic stantibus* από την οποία προκύπτει ότι το απαράβιαστο των συμφωνιών δε σημαίνει και ότι αυτές δε μπορούν να αλλάξουν, αν κάτι τέτοιο επιτάσσουν οι αρχές της καλής πίστης, της επιείκειας και της διορθωτικής συμβατικής δικαιοσύνης. Οι εν λόγω αρχές επιβάλλουν στους συναλλασσόμενους, αλλά και στους εφαρμοστές του δικαίου να αντιμετωπίζουν τη σύμβαση ως ένα «ζωντανό οργανισμό» που επιδέχεται τροποποιήσεις, ώστε να εξυπηρετεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα συμφέροντα και τις προσδοκίες των μερών (Berger & Behn 2020: 86). Η αρχή της *clausula rebus sic stantibus*, λειτουργεί έτσι ως ένας σιωπηρός όρος μεταξύ των μερών που τους δίνει το δικαίωμα να ζητήσουν, σε περίπτωση ουσιωδών αλλαγών, την επαναδιαπραγμάτευση της σύμβασης, την τροποποίηση αυτής ή ακόμα και τον τερματισμό της, με γνώμονα πάντα την ισότητα και τη δικαιοσύνη (Garner 1927: 511).

Η έννοια της διορθωτικής δικαιοσύνης είναι γνωστή από τη διδασκαλία του Αριστοτέλη, ο οποίος, αναφορικά με τις συμβάσεις, την αντιλαμβάνεται ως αντικειμενική ισότητα της αξίας της παροχής και της αντιπαροχής, υπό την έννοια της αριθμητικής αναλογίας. Πρόκειται για μία αρετή που χαρακτηρίζεται από τη «μεσότητα» και εναρμονίζει δύο άκρα, νο-

ούμενα ως αντίθετα κακά, ήτοι το να δίνει κανείς περισσότερο από ό,τι παίρνει και το να παίρνει κανείς περισσότερο από ό,τι δίνει. Κάθε αγαθό, κατά το σπουδαίο φιλόσοφο, πρέπει να υφίσταται στο προσήκον μέτρο, το οποίο απέχει τόσο από την υπερβολή όσο και από την έλλειψη (Σούρλας 2000: 106, 110). Απόρροια των άνω είναι η επιείκεια ως μορφή δικαιοσύνης που «διορθώνει» τους αφηρημένους και ενίοτε αυστηρούς και άκαμπτους κανόνες δικαίου (Μπαντές 2019), προσαρμόζοντάς τους στην κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα της εκάστοτε συναλλαγής.

Με την επιείκεια συνδέεται η αρχή της καλής πίστης που διαπνέει όλο το ενοχικό δίκαιο και αποσκοπεί στην εξισορρόπηση των αντικρουόμενων συμφερόντων των μερών μιας συναλλαγής, ώστε να μη δημιουργούνται αδικίες πέραν του ανεκτού μέτρου εις βάρος κάποιου προσώπου και να διαφυλάσσεται η ομαλή κοινωνική συμβίωση (Γεωργιάδης 2012: 17). Στόχος είναι η συμβατική ισορροπία μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που προκύπτει από την ανάγκη άμβλυνσης των φαινομένων οικονομικής, διαπραγματευτικής και πληροφοριακής ανισότητας των συναλλασσόμενων, ως αποτυχία της αγοράς που ενδέχεται να μετατρέψει την ελευθερία των συμβάσεων σε ελευθερία του εξ αρχής ή εκ της μεταγενέστερης μεταβολής ισχυρότερου συμβαλλομένου (Δελούκα-Ιγγλέση 2020: 24).

Το άνω αποτελεί παράλληλα πραγμάτωση της αρχής της προστασίας του ασθενέστερου συμβαλλομένου, ο οποίος πρέπει να νοηθεί ως το μέρος που καταλήγει σε μία δυσμενή κατάσταση έναντι του αντισυμβαλλομένου του, συνεπεία των αποτυχιών της αγοράς (Hatzis 1999: 44). Αν, λοιπόν, επέλθει μία ασυνήθης μεταβολή των συνθηκών που οδηγεί σε δυσαναλογία της αξίας παροχής και αντιπαροχής και υπό την προϋπόθεση ότι η εν λόγω δυσαναλογία δεν δικαιολογείται ως εύλογο αποτέλεσμα της κατανομής του κινδύνου, η καλή πίστη και τα χρηστά συναλλακτικά ήθη - έννοιες που θα αναλυθούν παρακάτω - επιτάσσουν την εκτίμηση των δεδομένων, όπως αυτά διαμορφώθηκαν, και την εξεύρεση μίας μέσης λύσης που θα ανταποκρίνεται στην υποθετική βούληση των μερών, προς ικανοποίηση του σκοπού της εκάστοτε συναλλαγής.

2.6. Συμπεράσματα

Ο μηχανισμός της ελεύθερης ανταγωνιστικής αγοράς είναι κύριο εργαλείο πραγμάτωσης της οικονομικής προόδου και βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου των ανθρώπων. Ωστόσο, εκ φύσεως η αγορά παρουσιάζει στρεβλώσεις, που επηρεάζουν την ομαλή λειτουργία της, με ουσιώδη την ελλιπή πληροφόρηση και την τυχαιότητα της καθημερινής ζωής, που συνεπάγο-

νται μεταβολή των συνθηκών στις οποίες τα μέρη στήριξαν τη σύναψη των συναλλαγών τους και βάσει των οποίων δημιούργησαν προσδοκίες αύξησης της ευημερίας τους. Η εν λόγω μεταβολή άλλοτε είναι συνήθης και αυτόνομα αντιμετωπίσιμη από τους συμβαλλόμενους και άλλοτε είναι απρόβλεπτη και ουσιώδης, με αποτέλεσμα να μην καλύπτεται από τη βούληση των μερών, όπως διαμορφώθηκε κατά τη συμφωνία τους, και, έτσι, παρίσταται αναγκαία η συνδρομή του δικαίου, ως μηχανισμού διόρθωσης των αποτυχιών της αγοράς, μέσω των κανόνων και αρχών του, και αποκατάστασης της συμβατικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής ευημερίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: COVID-19 ΚΑΙ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

3.1. Εισαγωγικά

Στα τέλη του 2019, κανείς δε φανταζόταν ότι η υφήλιος θα είχε να αντιμετωπίσει ένα ξαφνικό γεγονός που σε συνδυασμό με τις συνέπειές του θα δημιουργούσε μια κατάσταση ριζικής αβεβαιότητας (Lipson 2020: 11), οξύνοντας τις αποτυχίες της αγοράς. Η αβεβαιότητα συνδέεται με την περιορισμένη γνώση μας για τον κόσμο και είναι ριζική, όταν βαίνει πέραν της λογικής, είναι ακαθόριστη και μη αντιμετωπίσιμη βάσει του νόμου των πιθανοτήτων, ενώ είναι άγνωστο πόσο θα διαρκέσει και τι έπεται αυτής. Παραδείγματά της αποτελούν συνήθως μοναδικά γεγονότα και οι συνέπειες αυτών που δε μπορούν να αποφευχθούν και που συνιστούν τις σημαντικότερες προκλήσεις για άτομα, επιχειρήσεις, ακόμα και για χώρες ολόκληρες, μεταβάλλοντας άρδην τις συνθήκες της καθημερινότητας. Το στοίχημα, όταν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια τέτοια κατάσταση, είναι να κατανοήσουμε κάθε πτυχή της, εντοπίζοντας το κυρίως και τα επιμέρους προβλήματα, να προσαρμόσουμε τις ενέργειές μας βάσει αυτής και με την κατάλληλη μεθοδολογία να λάβουμε τις σωστές αποφάσεις, ώστε να περιορίσουμε τις ζημιές και να εκμεταλλευτούμε τις ευκαιρίες που προκύπτουν από τη δεδομένη κατάσταση (Kay & King, 2020: part I).

3.2. Οι απαρχές και τα χαρακτηριστικά του Covid-19

Το πλέον σύγχρονο παράδειγμα ριζικής αβεβαιότητας είναι η νόσος του κορονοϊού 2019, γνωστή ως Covid-19. Εντασσόμενη στην έννοια της κρίσης, η παθολογία της οποίας επηρεάζει μαζικά, εκτεταμένα και πολλαπλώς τους ανθρώπους εδώ και δύο χρόνια, έχει ανατρέψει ολοσχερώς το πλαίσιο και τις προϋποθέσεις, βάσει των οποίων εκτυλίσσεται κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα παγκοσμίως και έχει εμποδίσει την ομαλή εξέλιξη πλήθους κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων (Twigg-Flesner 2020: 5). Πρόκειται για μία μολυσματική ασθένεια που προέρχεται από τον κορονοϊό SARS-CoV-2 και εμφανίστηκε πρώτη φορά στην πόλη Γουχάν της Κίνας την περίοδο των Χριστουγέννων του 2019. Τότε πραγματοποιείται η μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμού, καθώς συνδυάζεται με τον εορτασμό της Κινεζικής Πρωτοχρονιάς που κατέχει τα πρωτεία στην κινεζική παράδοση. Αυτό επέφερε τη γρήγορη διασπορά της ασθένειας, αρχικά στις επαρχίες της Κίνας, έπειτα και σε άλλες χώρες, με αποτέλεσμα σήμερα να γίνεται λόγος για μία επίσημα ανακηρυγμένη από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (Π.Ο.Υ.) πανδημία που αφορά όλο τον πλανήτη.

Στις 30 Ιανουαρίου 2020, ο Π.Ο.Υ. ανήγγειλε ότι το ξέσπασμα του Covid-19 συνιστά “*Public Health Emergency of International Concern*”, ενώ η πανδημία περιγράφεται και ως η μεγαλύτερη κρίση μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Komal Sharma 2020). Η νόσος είναι ιδιαίτερα μεταδοτική, προσβάλλει άτομα κάθε ηλικίας και τα κυριότερα συμπτώματά της είναι η πυρετός, ο βήχας, η κούραση και η δυσκολία στη λειτουργία του αναπνευστικού συστήματος. Η μετάδοσή της γίνεται είτε δια της άμεσης επαφής με μολυσμένο άτομο, μέσω των σταγονιδίων που παράγονται από το βήχα ή το φτέρνισμα είτε έμμεσα, αν αγγίξει κάποιος επιφάνεια ή αντικείμενο, όπου έχουν πέσει σταγονίδια και στη συνέχεια ακουμπήσει ευαίσθητα σημεία του προσώπου του. Είναι εμφανές ότι οποιοδήποτε είδους δραστηριότητες περιλαμβάνουν άμεση, δια ζώσης ανθρώπινη συναναστροφή και επαφή, συμβάλλουν στην ταχύτερη εξάπλωση της νόσου, γεγονός που τις καθιστά επικίνδυνες για τη δημόσια υγεία.

3.3. Πώς ο Covid-19 οξύνει τις αποτυχίες της αγοράς

3.3.1. Αρνητική εξωτερικότητα και αναγκαστική κρατική παρέμβαση

Πέραν της τυχαιότητας και της ατελούς πληροφόρησης, που εξ ορισμού επιβεβαιώνονται από την ξαφνική επέλευση της πανδημίας, η τελευταία αποτελεί το αίτιο αρνητικών εξωτερικοτήτων. Οι κοινωνικές δραστηριότητες, οι συναλλακτικές και εργασιακές σχέσεις, κάθε εν γένει τομέας της κοινωνικής και οικονομικής ζωής μιας χώρας, χαρακτηρίζεται από έντονη ανθρώπινη συναναστροφή και επαφή, η οποία την περίοδο της πανδημίας έχει ως συνέπεια τη γρήγορη μετάδοση της ασθένειας, γεγονός που συνιστά αρνητική εξωτερικότητα, μειώνοντας την ευημερία του κοινωνικού συνόλου, δια της προσβολής της δημόσιας υγείας (Hoffman & Hwang 2020).

Έτσι, οι χώρες γρήγορα βρέθηκαν αντιμέτωπες με ένα τεράστιο δίλημμα: προστασία της υγείας και πάγωμα των κοινωνικοοικονομικών δραστηριοτήτων ή διατήρηση των τελευταίων και εξάπλωση του κορονοϊού; Μπροστά σε ένα τόσο κρίσιμο δίλημμα καθίσταται εμφανής η ρυθμιστική παρέμβαση του Κράτους που, σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (σε Ναλπαντίδου & Χατζής 2011: 154), συνίσταται σε οποιοδήποτε εργαλείο χρησιμοποιούν οι Κυβερνήσεις για να επιβάλλουν υποχρεώσεις σε πολίτες και επιχειρήσεις, προκειμένου οι εξωτερικές επιδράσεις να μειωθούν σε ένα ανεκτό για το κοινωνικό σύνολο επίπεδο.

Μία από τις θεωρίες για τη ρυθμιστική παρέμβαση του Κράτους (Ναλπαντίδου & Χατζής 2011: 135), θέτει ως οδηγό της ρύθμισης το δημόσιο συμφέρον. Στην Ελλάδα, η προστασία της δημόσιας υγείας, που είναι αντικείμενο κρατικής μέριμνας, ανάγεται σε δημόσιο

συμφέρον προβλεπόμενο στα άρθρα 18 παρ. 3 και 22 παρ. 4 του Συντάγματος, καθώς και στην ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 5 του Συντάγματος, και ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, όπως αυτή που διανύουμε, αποτελεί λόγο που νομιμοποιεί, κατ' αρχάς, την εξουσία να λαμβάνει μέτρα περιοριστικά των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών (Δημητρόπουλος 2008: 418). Κατ' ακολουθία, η ελληνική Κυβέρνηση έθεσε την προστασία του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος στην υγεία, υπό τη διάστασή του ως συμφέροντος του κοινωνικού συνόλου, σε προτεραιότητα έναντι της προσωπικής και οικονομικής ελευθερίας. Υπό τη συνεργασία και τις εισηγήσεις των επιστημόνων υγείας, εφήρμοσε ήδη από τις αρχές του 2020 σκληρές πολιτικές, προσπαθώντας να κερδίσει χρόνο, ώστε να ενισχυθεί το Εθνικό Σύστημα Υγείας και να είναι σε θέση, εφόσον χρειαστεί, να περιθάλψει αποτελεσματικά όσο το δυνατόν περισσότερους ασθενείς.

Ήδη έχουμε συμπληρώσει δύο έτη προληπτικών περιοριστικών μέτρων που έχουν σοβαρό αντίκτυπο στις κοινωνικοοικονομικές δραστηριότητες, υποβάλλοντας φυσικά και νομικά πρόσωπα σε σημαντική δοκιμασία, στο πλαίσιο ενός δύσκολου αγώνα δρόμου ενάντια στην ταχύτατη εξάπλωση της πανδημίας. Τα μέτρα κλιμακώνονται και αποκλιμακώνονται σταδιακά, βάσει των επιδημιολογικών δεδομένων της εκάστοτε περιόδου που μελετάται, και αφορούν τους τομείς της υγείας, της παιδείας, της οικονομίας και εργασίας, τον πολιτισμό, τις μεταφορές και εν γένει τις σχέσεις του Κράτους με τους πολίτες και των πολιτών μεταξύ τους.

Ενδεικτικά, τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας περιλαμβάνουν επιβολή καραντίνας και κοινωνικής αποστασιοποίησης,⁶ περιορισμό της ελευθερίας κίνησης, εφαρμογή συστήματος ελεγχόμενων μεταφορών και κατ' εξαίρεση μετακίνησης εντός της χώρας και από και προς άλλες χώρες, απαγόρευση τέλεσης θρησκευτικών τελετών, περιορισμό συναθροίσεων και συγκεντρώσεων, αναστολή της δια ζώσης διδασκαλίας σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, της τέλεσης κάθε είδους πολιτιστικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων, αναστολή λειτουργίας μουσείων, αρχαιολογικών και άλλων χώρων πολιτιστικού ενδιαφέροντος, αθλητικών εγκαταστάσεων, πάρκων και χώρων αναψυχής, ψηφιοποίηση διαδικασιών και εφαρμογή συστημάτων ηλεκτρονικών συναλλαγών των πολιτών με δημόσιους φορείς και υπηρεσίες, εφαρμογή εξ αποστάσεως ή και εκ περιτροπής εργασίας.

---

⁶ Σύμφωνα με την Jessica Berg (2012), η καραντίνα, η απομόνωση και ο εμβολιασμός είναι οι βασικές δυνάμεις για να προστατεύσουμε τη δημόσια υγεία ενάντια σε μολυσματικές μεταδοτικές ασθένειες, με τις δύο πρώτες να είναι γνωστές ήδη από το Μεσαίωνα.

Αναφερόμενη ειδικότερα στον τομέα της οικονομίας και της εργασίας, τέθηκαν σε εφαρμογή αναγκαστικοί κανόνες στις ιδιωτικές συναλλακτικές σχέσεις, οι οποίοι υπαγορεύουν τον περιορισμό ή την αναστολή τους, απαιτώντας παράλληλα τη συμμόρφωση των εργαζομένων, καταναλωτών και επιχειρηματιών, προκειμένου να αναχαιτιστεί η διασπορά της νόσου. Μεταξύ άλλων, τέθηκε σε αναστολή ή περιορισμό η λειτουργία του συνόλου του λιανεμπορίου με δυνατότητα πραγματοποίησης μόνο ηλεκτρονικών συναλλαγών, της εστίασης με δυνατότητα λειτουργίας μόνο της υπηρεσίας delivery ή και take away, των Δικαστηρίων της χώρας για το μεγαλύτερο μέρος των διαδικασιών, των γυμναστηρίων, των κομμωτηρίων και των υπηρεσιών προσωπικής υγιεινής, των τουριστικών και ξενοδοχειακών υπηρεσιών και υπηρεσιών χερσαίας, θαλάσσιας και εναέριας μεταφοράς, αλλά και άλλων επαγγελματικών κλάδων.

3.3.2. Αύξηση συναλλακτικού κόστους

Ο Covid-19 και τα αναγκαστικά, περιοριστικά, κυβερνητικά μέτρα που ελήφθησαν στην προσπάθεια αντιμετώπισής του, διατάραξαν την ομαλή λειτουργία των οικονομικών ροών του οικονομικού κυκλώματος, αύξησαν το κόστος κατανάλωσης, παραγωγής, λειτουργίας πολλών επιχειρήσεων και, συνεπώς, το κόστος εκπλήρωσης των συμβατικών υποχρεώσεων.

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα εφοδιαστικής αλυσίδας που αφορά στην αγορά ηλεκτρονικών ειδών, όπου η ζήτηση σημείωσε ραγδαία αύξηση την άνοιξη του 2020, λόγω της μεταβολής των συνθηκών της καθημερινότητας. Εφοδιαστική αλυσίδα είναι ένα σύνολο επιχειρήσεων και ανθρώπινου δυναμικού που συνεργάζονται προκειμένου να παραχθεί ένα προϊόν ή μία υπηρεσία και να προωθηθεί από τον αρχικό προμηθευτή στον τελικό καταναλωτή (Mentzer et al., 2011: 4).

Μία βιομηχανία που προμηθεύεται πρώτες ύλες, όπως ημιαγωγούς, για την κατασκευή ηλεκτρονικών ειδών που θα διατεθούν εν συνεχεία στο λιανεμπόριο και τελικώς στους καταναλωτές, βρίσκεται αντιμέτωπη με αύξηση της τιμής των πρώτων υλών, οι οποίες βρίσκονται σε έλλειψη σε σχέση με την αυξημένη ζήτηση (Ζολώτα 2021). Το κόστος παραγωγής πρώτων υλών αυξάνεται, καθώς γίνεται μεγαλύτερη χρήση κεφαλαίου και εργασίας στην προσπάθεια αντιμετώπισης της αυξημένης ζήτησης. Επιπλέον, αυξάνονται οι δαπάνες μεταφοράς των πρώτων υλών και των εμπορευμάτων στα καταστήματα του λιανεμπορίου και στους καταναλωτές, δεδομένου ότι γίνονται μόνο ηλεκτρονικές παραγγελίες και κατ' οίκον

παράδοση και, έτσι αυξάνονται οι ανάγκες σε μεταφορικά μέσα και εργαζόμενους στις μεταφορικές εταιρείες. Μεγάλο μέρος του επιπλέον κόστους θα μετακυληθεί τελικά στους καταναλωτές μέσω αύξησης της τιμής των τελικών προϊόντων, πιθανότατα, δε, οι καταναλωτές να μη μπορούν να το επωμιστούν, καθώς τα εισοδήματά τους μειώθηκαν, λόγω αναστολής πολλών συμβάσεων εργασίας την περίοδο της πανδημίας.

Πρόσθετο κόστος αντιμετώπισαν αντίστοιχα και τα σούπερ μάρκετ που εμφανίζονται μεν ως οι κερδισμένοι της πανδημίας, ωστόσο, η μεγαλύτερη ζήτηση των προϊόντων τους οδήγησε αναπόφευκτα σε επιπλέον δαπάνες για προμήθεια αυτών, για πρόσληψη νέων εργαζομένων, για ενίσχυση των υπηρεσιών κατ' οίκον παράδοσης και για την προμήθεια και τοποθέτηση στα καταστήματα όλων των κατάλληλων μέτρων προστασίας κατά του κορονοϊού με σκοπό την ασφαλή συναλλαγή με τους πελάτες. Αξιοσημείωτο είναι ότι, βάσει έρευνας του ΙΕΛΚΑ για το οργανωμένο λιανεμπόριο τροφίμων, το συνολικό επιπλέον κόστος για τη διαχείριση της πανδημίας, ξεπέρασε τα 160 εκατομμύρια ευρώ μέσα στο 2020 (Νικηφόρου 2021).

Αύξηση του κόστους συναλλαγών δύναται να προκύψει και από την αλλαγή στις προτιμήσεις των καταναλωτών, λόγω της μεταβολής των συνθηκών της καθημερινότητας εν καιρώ πανδημίας. Έστω το κατάστημα λιανικής Κ εξειδικεύεται στην αγορά επίσημων ενδυμάτων. Η απαγόρευση οποιουδήποτε είδους κοινωνικών γεγονότων, πολιτιστικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων, επίσημων εκδηλώσεων, είχε ως αποτέλεσμα να μειωθεί ραγδαία η ζήτηση επίσημων ενδυμάτων και να αυξηθεί εκείνη των αθλητικών ειδών. Έτσι, το κατάστημα Κ σε μία προσπάθεια επιβίωσης στην αγορά, θα αναγκαστεί να παύσει την προμήθεια επίσημων ενδυμάτων, το κόστος των οποίων δεν μπορεί να καλύψει, εφόσον δεν γίνονται πωλήσεις, και να προμηθεύεται εφεξής ενδύματα αθλητικά ή καθημερινής χρήσης. Έτσι, θα αντιμετωπίσει πρόσθετο κόστος έρευνας προμηθευτών και διαπραγμάτευσης σε συγκεκριμένη αγορά ενδυμάτων, με την οποία ουδεμία σχέση είχε μέχρι πρότινος, ώστε να γνωρίζει τις συνθήκες αυτής.

3.3.3. Στρέβλωση του υγιούς ανταγωνισμού

Τέλος, λόγω της πανδημίας και των περιοριστικών μέτρων, οξύνθηκαν τα φαινόμενα στρέβλωσης του υγιούς ανταγωνισμού, καθώς και η παραοικονομία. Με κυβερνητικές εντολές απαγορεύτηκε, λόγου χάρη, η λειτουργία των κέντρων αισθητικής, επιτρεπόμενης, ωστόσο, της παροχής ιατρικών υπηρεσιών για δερματολογικά προβλήματα υγείας από ιατρούς.

Πολλά ιατρεία, υπό το πρόσχημα της παροχής δερματολογικών υπηρεσιών ως άνω, συνέχισαν, παρά την ειδική απαγόρευση, να παρέχουν υπηρεσίες αισθητικής σε παλιούς, αλλά και νέους πελάτες, λειτουργώντας κερδοσκοπικά και αποσπώντας παράνομα πελατεία από κέντρα αισθητικής που συμμορφώθηκαν με τις έκτακτες νομοθετικές απαγορεύσεις. Έτσι, τα εν λόγω ιατρεία που παρέχουν και υπηρεσίες αισθητικής αποκτούν αθέμιτα μεγάλη δύναμη στη συγκεκριμένη αγορά υπηρεσιών, εις βάρος του πλεονάσματος των καταναλωτών, οι οποίοι δεν έχουν πληθώρα επιλογών, όπως αρμόζει σε περιβάλλον υγιούς ανταγωνισμού, και οι οποίοι στρέφονται αναγκαστικά και παράνομα σε αυτά, εφόσον οι υπηρεσίες που επιθυμούν δεν είναι διαθέσιμες σε αυτούς από τα κέντρα αισθητικής που μέχρι πρότινος επισκέπτονταν.

3.4. Οι επιμέρους πτυχές του προβλήματος του Covid-19

Στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε το πρόβλημα και εστιάζοντας την ανάλυσή μας στον τομέα της οικονομικής και συναλλακτικής ζωής και δη στις συμβάσεις, εντοπίζουμε τρεις βασικές πτυχές του που είναι αλληλένδετες μεταξύ τους και συνίστανται στην υγειονομική κρίση, στα μέτρα που ελήφθησαν από την ελληνική Κυβέρνηση για την αντιμετώπιση της και στην παγκόσμιας κλίμακας ύφεση που ήδη έχει αρχίσει να εκδηλώνεται, ως απώτερη συνέπεια της κατάστασης που επικρατεί (Δοβλές 2020: 3). Καθεμία από τις άνω πτυχές επιδρά με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό στις συναλλαγές, αναλόγως του τομέα της οικονομίας, όπου εντάσσονται, το είδος, τον τύπο και τις περιστάσεις της εκάστοτε συναλλαγής.

Ειδικότερα, η ίδια η ασθένεια του κορονοϊού δύναται να επηρεάσει τις συμβατικές σχέσεις, διότι ένας συμβαλλόμενος μπορεί να νοσήσει και να μην είναι σε θέση να εκπληρώσει την παροχή του ή ενδέχεται να αρνηθεί την εκπλήρωση από φόβο μήπως νοσήσει, σκεφτόμενος είτε τον εαυτό του, ανήκων ή μη σε ευπαθή ομάδα, είτε τα μέλη του στενού του περιβάλλοντος, για την υγεία των οποίων ενδιαφέρεται και μεριμνεί. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η εκπλήρωση παρεμποδίζεται από φυσικό ή ηθικό λόγο, ειδικά αν αυτή απαιτεί αυτοπρόσωπη εκτέλεση, ιδιαίτερες ικανότητες, δεξιότητες ή γνώσεις συγκεκριμένου προσώπου και ο ασθενής ή ο αρνούμενος την παροχή είναι αναντικατάστατος.

Αναφορικά με τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας, το Κράτος, μέσω έκτακτης νομοθεσίας, κυρίως πράξεων νομοθετικού περιεχομένου και κοινών υπουργικών αποφάσεων, επενέβη στους συμβατικούς δεσμούς, θέτοντας περιορισμούς στην συνταγματικά κατοχυρωμένη προσωπική, οικονομική και επαγγελματική ελευθερία και περιορίζοντας τη συναλλα-

κτική δραστηριότητα στο μέτρο του αναγκαίου. Σε κάθε περίπτωση, τονίζεται ότι οι περιορισμοί αυτοί δικαιολογούνται μόνο κατ' εξαίρεση, πρέπει να έχουν περιορισμένη διάρκεια, ανάλογη της κρίσης που καλείται να αντιμετωπίσει η χώρα, και να ελέγχεται η τυχόν καταχρηστική επίκληση του δημοσίου συμφέροντος, το οποίο εν προκειμένω συνίσταται στην προστασίας της δημόσιας υγείας (Τσάτσος 2020: 10). Ωστόσο, παρά την αγαθή πρόθεση, τα περιοριστικά μέτρα όχι μόνο οξύνουν τα προβλήματα στις ήδη ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες πλήττονται από εισοδηματικές και άλλες ανισότητες, αλλά οδηγούν σε οικονομικό μααρασμό και ανασφάλεια ακόμα και τους ισχυρούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας (Χαμπεσής 2021). Σε ένα οικονομικό κύκλωμα, όπου οι συμμετέχουσες οικονομικές μονάδες, οι οικονομικοί κλάδοι και οι διενεργούμενες συναλλαγές βρίσκονται σε συνεχή αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση, η αναγκαστική αναστολή λειτουργίας της πλειοψηφίας των επιχειρήσεων, η αναστολή πλήθους συμβάσεων εργασίας και παροχής υπηρεσιών δημιουργεί μία αλυσιδωτή αντίδραση που πλήττει αναπόφευκτα, αμέσως ή εμμέσως, όλους.

Δύο έτη μετά το ξέσπασμα της υγειονομικής κρίσης, ο κορονοϊός συνεχίζει να πλήττει την υγεία πλήθους ανθρώπων και τα κρατικά μέτρα φαίνεται όχι μόνο να μην επαρκούν, αλλά και να εντείνουν την κατάσταση αβεβαιότητας και ανασφάλειας. Σύμφωνα με την εκτίμηση της ΕΛ.ΣΤΑΤ (Δελτίο τύπου 2021), το 2020 έκλεισε με πτώση του Α.Ε.Π., ως μακροοικονομικού μεγέθους που φανερώνει το ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, κατά ποσοστό 8,2% σε σχέση με το 2019. Η ύφεση, η οποία συνίσταται στη μείωση της απασχόλησης, των πραγματικών εισοδημάτων, της ζήτησης και της παραγωγής, είναι ήδη δεδομένη και έρχεται να πλήξει βάνουσα μία πολλαπλώς ταλαιπωρημένη από τη μακροχρόνια οικονομική κρίση των προηγούμενων ετών ελληνική κοινωνία.

Από τα ανωτέρω καθίσταται φανερό ότι η σημαντικότερη συνέπεια του Covid-19 έγκειται στη δραστική μείωση των συναλλαγών και στην ανώμαλη εξέλιξη των ήδη συναφθέντων συμβάσεων, γεγονότα που αποτελούν βασική τροχοπέδη για τη δημιουργία πλούτου και την κοινωνική ευημερία. Όταν η αγορά δε λειτουργεί ομαλά, όταν η προσφορά δε συναντά τη ζήτηση και οι συναλλαγές και ανταλλαγές αγαθών δεν εκτυλίσσονται ελεύθερα, αδιάκοπα και χωρίς εμπόδια, οι πόροι δε δύναται να κατανεμηθούν αποτελεσματικά μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, πολλοί από αυτούς μένουν ανεκμετάλλευτοι, οι ανάγκες και οι επιθυμίες των ατόμων δύσκολα ικανοποιούνται, δεν υφίστανται οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία πλεονάσματος και, συνεπώς, δεν καθίσταται εφικτή η οικονομική ανάπτυξη και η κοινωνική ευημερία, έτσι όπως αυτές περιγράφηκαν στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας.

3.5. Η ανώμαλη εξέλιξη των συμβάσεων ως συνέπεια του Covid-19

Κοινή συνέπεια των άνω δύο πρώτων πτυχών του προβλήματος Covid-19, που αναπόφευκτα οδηγεί στην τρίτη, είναι η ανώμαλη εξέλιξη των συμβατικών σχέσεων για λόγους που ανέκυψαν μετά την κατάρτισή τους και ειδικότερα, λόγω μεταβολής των συνθηκών, ως απόρροια της πανδημίας και των κυβερνητικών μέτρων που ελήφθησαν στην προσπάθεια αναχαίτισης της εξάπλωσης της νόσου.

Η ανώμαλη εξέλιξη των συμβατικών σχέσεων, μπορεί να συνίσταται σε αδυναμία ή δυσχέρεια εκπλήρωσης, σε υπερημερία ή σε εν γένει πλημμελή εκπλήρωση, σε κάθε, δε, περίπτωση συνεπάγεται αθέτηση συμβατικών υποχρεώσεων από ένα ή περισσότερα συμβαλλόμενα μέρη. Συνέπεια της αθέτησης είναι η μη επίτευξη του σκοπού της εκάστοτε συναλλαγής, γεγονός που παρεμποδίζει την οικονομική αποτελεσματικότητα και την ατομική και κοινωνική ευημερία, πολλώ μάλλον τη δεδομένη χρονική περίοδο που η μη εκπλήρωση εμφανίζεται σε γενικευμένο επίπεδο και επηρεάζει την παγκόσμια οικονομία.

3.5.1. Αδυναμία παροχής μέσω παραδειγμάτων

Η διδασκαλία περί αδυναμίας εκπλήρωσης ανάγεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο. Η αδυναμία παροχής εκ μέρους του οφειλέτη διακρίνεται σε αρχική, δηλαδή υπάρχουσα ήδη κατά την κατάρτιση της σύμβασης, και σε μεταγενέστερη, δηλαδή επερχόμενη μετά την κατάρτιση και πριν την εκπλήρωση της σύμβασης και μπορεί να είναι είτε υποκειμενική είτε αντικειμενική. Κάποιες έννομες τάξεις (πχ Αγγλία) εντάσσουν στην έννοια μόνο την αρχική αδυναμία, διαμορφώνοντας άλλες θεωρητικές κατασκευές για τη μεταγενέστερη, κυρίως μέσω της δικαστηριακής πρακτικής. Αναλύοντας το παράδειγμα του Covid-19, θα αναφερθούμε μόνο στη μεταγενέστερη αδυναμία που δύναται να προκύψει λόγω της υγειονομικής κρίσης και των επιπτώσεών της στις συμβάσεις που ήδη είχαν συναφθεί πριν το ξέσπασμά της.

Η πιο σοβαρή, μη θεραπεύσιμη μορφή της υφίσταται όταν η εκπλήρωση της παροχής ματαιώνεται οριστικά για λόγους που είτε είναι γενικοί είτε αφορούν τον υπόχρεο. Αυτό είναι εφικτό στις ενοχές είδους, στις ενοχές γένους υπό την προϋπόθεση ότι το αντικείμενο της παροχής έχει συγκεκριμενοποιηθεί, ενώ δεν γίνεται δεκτό στις χρηματικές ενοχές, διότι η οικονομική δυσχέρεια δε μπορεί να ενταχθεί, κατ' αρχήν, στην ακραία μορφή της αδυναμίας εκπληρώσεως. Στη στενή έννοια της αδυναμίας παροχής εντάσσεται η φυσική και νομική αδυναμία, ενώ αμφισβητούμενες μορφές αυτής, που κατά μία ερμηνευτική άποψη μπορούν να

ενταχθούν στην ευρύτερη δυνατή έννοιά της, είναι η οικονομική-πρακτική και η ηθική αδυναμία (Σταθόπουλος 2013: 415επ).

i) Ο ζωγράφος Z συνήψε με τον Β σύμβαση έργου με αντικείμενο τη δημιουργία από τον Z, έναντι τιμήματος, ενός πίνακα ζωγραφικής, με τον οποίο ο Β επιθυμεί να διακοσμήσει το γραφείο του. Πριν την ολοκλήρωση του πίνακα, ο Z προσβάλλεται από κορονοϊό, νοσηλεύεται στη μονάδα εντατικής θεραπείας, εμφανίζοντας σοβαρά συμπτώματα, και μετά από δύσκολη μάχη, δυστυχώς, πεθαίνει.

ii) Η καθηγήτρια ισπανικών Κ συνήψε σύμβαση παροχής υπηρεσιών με τον Α με αντικείμενο την παράδοση μέσω τηλεδιάσκεψης, έναντι τιμήματος, ταχύρυθμων μαθημάτων ισπανικών διάρκειας ενός μήνα, διότι ο Α βρήκε εργασία στην Ισπανία, όπου θα μεταβεί σύντομα, και χρειάζεται, πριν το ταξίδι, να διδαχθεί τα βασικά για την εκεί συνεννόησή του. Μετά τη σύναψη της σύμβασης, η Κ προσβάλλεται από κορονοϊό, παρουσιάζοντας βαριά συμπτώματα, νοσηλεύεται για ένα μήνα και αδυνατεί να παραδώσει τα μαθήματα, βάσει της συμφωνίας της με τον Α.

Ο θάνατος του Z και η μακρόχρονη νοσηλεία της Κ περιγράφουν περιπτώσεις φυσικής ολικής αδυναμίας εκπλήρωσης της παροχής, λόγω μεταγενέστερης εξαφάνισης του υποκειμένου της παροχής, οφειλόμενης στην ίδια την ασθένεια του Covid-19. Πέραν των άνω περιπτώσεων, φυσική αδυναμία δύναται να επέλθει και με την εξαφάνιση του αντικειμένου της παροχής.

iii) Ο Α είχε προγραμματίσει ένα ταξίδι αναψυχής στο Λονδίνο για το Δεκέμβριο 2020, λόγω Χριστουγέννων, και είχε κλείσει αεροπορικά εισιτήρια αρκετούς μήνες πριν, εκμεταλλευόμενος τις δελεαστικές προσφορές της αεροπορικής εταιρείας Ε για τη συγκεκριμένη περίοδο. Στις αρχές Νοεμβρίου 2020, η ελληνική Κυβέρνηση επέβαλε δεύτερο καθολικό lockdown, στην προσπάθεια αναχαίτισης της διασποράς του κορονοϊού, ενώ απαγορεύτηκαν τα ταξίδια από και προς διάφορες χώρες του εξωτερικού. Ως αποτέλεσμα, η εταιρεία Ε ανέβαλε τις πτήσεις της και ο Α δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει το ταξίδι του.

iv) Ο τραγουδιστής Τ θα πραγματοποιούσε συναυλία στη Θεσσαλονίκη στις 25/11/2020. Η θαυμάστριά του Θ έσπευσε να αγοράσει εισιτήρια από γνωστό πρακτορείο πώλησης εισιτηρίων Π ένα μήνα νωρίτερα, φοβούμενη μήπως εξαντληθούν. Στις αρχές Νοεμβρίου 2020, με κυβερνητική εντολή αναστάλθηκε η λειτουργία όλων των συναυλιακών κέ-

ντρων και απαγορεύτηκαν εν γένει οι εκδηλώσεις με φυσική παρουσία, με αποτέλεσμα η συναυλία του T να αναβληθεί.

Τα άνω παραδείγματα εντάσσονται στην έννοια της νομικής αδυναμίας που επέρχεται, όταν η εκπλήρωση της παροχής εμποδίζεται για νομικούς λόγους. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, τα περιοριστικά, απαγορευτικά μέτρα που επεβλήθησαν με κυβερνητικές εντολές, ιδίως μέσω πράξεων νομοθετικού περιεχομένου και κοινών υπουργικών αποφάσεων, καθιστούν την πραγματοποίηση του ταξιδιού του A και της συναυλίας του T παράνομες.

Η αδυναμία υπό τις άνω μορφές μπορεί να είναι και μερική, αφορώσα τμήματα της συνολικής παροχής. Ο M έχει πληρώσει τρίμηνη συνδρομή στο γυμναστήριο Γ της γειτονιάς του για τους μήνες Φεβρουάριο, Μάρτιο και Απρίλιο 2020. Το Γ προσέφερε κανονικά τις υπηρεσίες του στον M για ολόκληρο το Φεβρουάριο και για λίγες μέρες το Μάρτιο, όποτε και αναστάλθηκε η λειτουργία του με την επιβολή του καθολικού lockdown.

3.5.2. Δυσχέρεια παροχής μέσω παραδειγμάτων

Στην καθημερινότητα συναντώνται συχνότατα πραγματικά περιστατικά που καθιστούν, μεν, δυσχερή την εκπλήρωση της παροχής, αναγκάζοντας κάποιο συμβαλλόμενο να υποβληθεί σε ορισμένες θυσίες ή να υποστεί ορισμένη ζημία, αλλά δεν συνιστούν περιπτώσεις φυσικής ή νομικής αδυναμίας. Η εν λόγω δυσχέρεια, προκύπτουσα από τις διάφορες πτυχές του προβλήματος του Covid-19 που μετέβαλαν τα δεδομένα της καθημερινότητας και τις προσδοκίες των συμβαλλομένων, εμφανίζεται υπό ποικίλες μορφές.

i) Ο X συνήψε σύμβαση δανείου με την Τράπεζα T. Στους βασικούς όρους της σύμβασης περιλαμβάνεται η αποπληρωμή του δανείου σε 30 ισόποσες μηνιαίες δόσεις, η τελευταία των οποίων είναι καταβλητέα στις 30/06/2021. Ο X εργάζεται σε μία μικρή εταιρεία που έθεσε σε αναστολή τη σύμβαση εργασίας του, με αποτέλεσμα ο X να στηρίζεται οικονομικά μόνο στο επίδομα που δόθηκε ως ενίσχυση από το Κράτος λόγω της πανδημίας. Το ποσό του επιδόματος δεν επαρκεί για την ταυτόχρονη κάλυψη των βιοτικών αναγκών του ίδιου και της οικογένειάς του και της πλήρους και εμπρόθεσμης αποπληρωμής των δόσεων του δανείου, οδηγώντας τον σε οικονομική δυσχέρεια αναφορικά με την εκπλήρωση των συμβατικών του υποχρεώσεων προς την T.

ii) Η 22χρονη A έχει συνάψει σύμβαση εργασίας με τον επιχειρηματία E που λειτουργεί μία καφετέρια στην Καλλιθέα. Η A υποχρεούται συμβατικά να φτιάχνει καφέδες στους

πελάτες της καφετέριας που σε καιρό πανδημίας παρέχει μόνο υπηρεσίες delivery και take away. Παρόλο που δεν υπάρχει κυβερνητική εντολή που να απαγορεύει στην Α να πάει στην εργασία της και η ίδια είναι υγιέστατη, αυτή αρνείται να τηρήσει τις συμβατικές της υποχρεώσεις, επειδή φοβάται ότι θα νοσήσει από κορονοϊό λόγω της συναναστροφής της με τους πελάτες της καφετέριας, ακόμα και αν τηρούνται τα αναγκαία μέτρα υγιεινής.

iii) Η κατασκευαστική εταιρεία Κ συνήψε σύμβαση έργου με το Δήμο Παλαιού Φαλήρου με αντικείμενο την κατασκευή μίας αερογέφυρας επί της λεωφόρου Ποσειδώνος. Το έργο συμφωνήθηκε να ολοκληρωθεί έως τις 30/06/2021, όμως, λόγω του αναγκαστικού lockdown, η Κ βρέθηκε σε προσωρινή αδυναμία εκτέλεσης των κατασκευαστικών εργασιών για όσο διάστημα διήρκεσε το αυστηρό lockdown, με αποτέλεσμα να μη δύναται να ολοκληρώσει εμπρόθεσμα το έργο. Το εν λόγω παράδειγμα δε συνιστά περίπτωση αδυναμίας παροχής υπό τη στενή έννοια του ΑΚ που περιλαμβάνει την οριστική αδυναμία, αλλά προσωρινής δυσχέρειας, που επιφέρει καθυστέρηση στην εκπλήρωση της παροχής του οφειλέτη. Αυτή η μορφή πλημμέλειας ενδέχεται να εντάσσεται στο πεδίο εφαρμογής της υπερημερίας, η οποία προϋποθέτει υπαιτιότητα αναφορικά με την καθυστέρηση εκπλήρωσης, σύμφωνα με τη ρητή αρνητική διατύπωση του άρθρου 342 ΑΚ.

iv) Ο πρωτοετής φοιτητής Φ από την Κρήτη μίσθωσε ένα διαμέρισμα κοντά στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στο οποίο επρόκειτο να ξεκινήσει τις σπουδές του τον Οκτώβριο του 2019. Το Μάρτιο του 2020, κατόπιν κυβερνητικών εντολών, αναστάλθηκε η διαζώσης λειτουργία όλων των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και εφεξής οι παραδόσεις των μαθημάτων διενεργούνται με τηλεδιάσκεψη. Ο Φ ζητά τη λύση της σύμβασης μίσθωσης, διότι θεωρεί ότι αυτή δεν εξυπηρετεί πια το σκοπό για τον οποίο συνήφθη, δηλαδή την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών του σε περιοχή κοντά στο πανεπιστήμιο και, έτσι, δεν υπάρχει λόγος να επωμίζεται το κόστος ενοικίου.

v) Ο Ε μίσθωσε ένα ακίνητο προκειμένου να το εκμεταλλευτεί επιχειρηματικά ως εστιατόριο. Τα έσοδα από τη λειτουργία του εστιατορίου θα διατίθεντο εν μέρει στην καταβολή του ενοικίου από τον Ε. Λόγω των περιοριστικών μέτρων που επεβλήθησαν τον Μάρτιο του 2020, αναστάλθηκε προσωρινά η παροχή υπηρεσιών εστίασης σε πελάτες εντός του καταστήματος και παρέμειναν σε λειτουργία οι υπηρεσίες delivery και take away, η ζήτηση των οποίων είναι περιορισμένη, με αποτέλεσμα η λειτουργία του εστιατορίου να μην είναι αρκετά κερδοφόρα και έτσι ο Ε να δυσκολεύεται να ανταποκριθεί στην καταβολή του ενοικίου (Crespi 2020: 23).

3.5.3. Λοιπές περιπτώσεις πλημμελούς εκπλήρωσης

Τέλος, πέραν των άνω παραδειγμάτων, λόγω των διάφορων πτυχών του προβλήματος του Covid-19, η εκπλήρωση των παροχών μπορεί να εμφανίζει και άλλες πλημμέλειες, όπως σε περίπτωση ποιοτικών αποκλίσεων της παροχής από την αρχικώς συμφωνηθείσα. Τούτο μπορεί να συμβεί, λόγω χάρη, όταν ένα κατάσταση ηλεκτρονικών ειδών αναγκάζεται να πουλήσει προϊόντα στοκ ή προϊόντα χαμηλότερης ποιότητας από αυτήν που συνήθιζε να προσφέρει στους πελάτες του, διότι, υπό συνθήκες πανδημίας, δεν μπορεί να ανταποκριθεί εντελώς στη ραγδαία αύξηση της ζήτησης, λόγω έλλειψης εξειδικευμένων εργατικών χεριών, δυσκολίας προμήθειας πρώτων υλών, αλλαγής προμηθευτών, οι οποίοι προσφέρουν χαμηλότερης ποιότητας εμπορεύματα κλπ.

3.6. Συμπεράσματα

Είναι εμφανές ότι η πανδημία του κορονοϊού αποτελεί μία κρίση παγκόσμιας εμβέλειας, που οξύνει τις αποτυχίες της αγοράς και διαψεύδει ουτοπικές παραδοχές περί ύπαρξης τέλειας σύμβασης, που οδηγεί άνευ ετέρου στην οικονομική αποτελεσματικότητα και την κοινωνική ευημερία. Η αβεβαιότητα της καθημερινότητας επιφύλασσε την επέλευση του Covid-19 τη στιγμή που πλήθος συμβάσεων είχαν ήδη καταρτιστεί και βρίσκονταν σε εφαρμογή, με αποτέλεσμα να μεταβληθούν οι συνθήκες, στις οποίες στηρίχθηκαν τα μέρη κατά τη σύναψη της συναλλαγής τους, και να εξελιχθούν ανώμαλα οι συμβατικές τους υποχρεώσεις. Δεδομένων των άνω, τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι, αφενός, αν η εν λόγω ανώμαλη εξέλιξη των συμβάσεων συνεπάγεται υπαίτια παραβίαση ενοχικών υποχρεώσεων που επιφέρει κυρώσεις και, αφετέρου, ποιος θα αναλάβει το οικονομικό κόστος της μη εφαρμογής των συμβάσεων και της σοβαρής διατάραξης του οικονομικών ροών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ

4.1. Εισαγωγικά

Το Κράτος, από την αρχή της πανδημίας έως και σήμερα, προσπαθεί να επιλύσει τα δημιουργηθέντα οικονομικά προβλήματα, μέσω έκτακτης νομοθεσίας που, αφενός, προβλέπει την οικονομική στήριξη των πληττόμενων ομάδων του πληθυσμού μέσω επιδομάτων, φορολογικών ελαφρύνσεων ή άλλων εν γένει ρυθμίσεων, αφετέρου, δε, παρεμβαίνει ρυθμιστικά στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις, αλλοιώνοντας το περιεχόμενο των συμβάσεων, με γνώμονα την άμβλυνση των επιπτώσεων του Covid-19 στις διάφορων ειδών συμβατικές σχέσεις. Ορισμένα παραδείγματα κρατικών ρυθμίσεων αποτελούν η μείωση του μισθώματος σε μισθωτικές συμβάσεις κατοικίας και επαγγελματικές κατά συγκεκριμένο ποσοστό και βάσει κριτηρίων, η υπό όρους χορήγηση στους ξενοδόχους δικαιώματος παρακράτησης προκαταβληθέντων ποσών, βάσει συναφθέντων ξενοδοχειακών συμβάσεων, έναντι έκδοσης voucher με δικαιούχους αντισυμβαλλόμενους πελάτες τους, η σύμφωνα με ειδικούς νόμους απαλλαγή από την ευθύνη ορισμένων συμβαλλομένων, λόγω τήρησης των προβλεπόμενων υγειονομικών πρωτοκόλλων κ.α. (Δοβλές 2020: 46επ).

Ωστόσο, ύστερα από δύο έτη, με την κατάσταση να μην παρουσιάζει την προσδοκώμενη βελτίωση, οι ενέργειες αυτές μοιάζουν ανεπαρκείς και προκαλούν μεγαλύτερη ανασφάλεια, εντείνοντας τα επιμέρους προβλήματα. Περαιτέρω, η κρατική παρέμβαση έχει και η ίδια κόστος, δεδομένων των περιορισμένων δυνατοτήτων του κρατικού προϋπολογισμού και των έκτακτων αποθεματικών που χρησιμοποιούνται για την αντιμετώπιση κρίσεων, των δυσκίνητων γραφειοκρατικών διαδικασιών και των πολιτικών παιχνιδιών και αντιπαραθέσεων, που βρίσκουν συχνά γόνιμο έδαφος σε περιόδους μεγάλης οικονομικής και κοινωνικής ανασφάλειας, όπως αυτή που βιώνουμε (Κατσαμπέκης 2020: 22).

4.2. Η ύπαρξη και ο ρόλος των θεσμών

Σπουδαίο ρόλο στην αντιμετώπιση της κρίσης που βιώνουμε διαδραματίζει το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, αποτελούμενο από το σύνολο των τυπικών και άτυπων κανόνων που ισχύουν σε μία συγκεκριμένη κοινωνία, σε μία δεδομένη χρονική περίοδο, επηρεάζουν και καθοδηγούν την ανθρώπινη συμπεριφορά, μειώνουν την αβεβαιότητα της καθημερινής ζωής και ρυθμίζουν στον αναγκαίο βαθμό την οικονομία, διορθώνοντας τις αποτυχίες της αγοράς και

λειτουργώντας κυρίως ως ένα εργαλείο μείωσης του συναλλακτικού κόστους (North 1990: 3-6).

Οι θεσμοί, που πλαισιώνουν την ελεύθερη αγορά και συμβάλλουν στην υγιή οικονομική ανάπτυξη, διακρίνονται σε τυπικούς, δηλαδή το σύνολο των κανόνων θετού δικαίου, η νομολογία, οι κανονιστικές πράξεις της διοίκησης, οι υπουργικές αποφάσεις, τα προεδρικά διατάγματα, και σε άτυπους, δηλαδή τα ήθη, τα έθιμα, οι παραδόσεις, οι επιχειρησιακές συνήθειες, οι εμπορικές πρακτικές και εν γένει οι κανόνες κοινωνικής και συναλλακτικής συμπεριφοράς (Hatzis 2018: 839). Και οι δύο κατηγορίες είναι εξίσου σημαντικές και ο συνδυασμός τους οδηγεί στην εξασφάλιση της ομαλότητας σε όλους τους τομείς της κοινωνικής συμβίωσης και στην επίτευξη της τάξης, της κοινωνικής συνοχής και της ευημερίας.

Για να πραγματοποιηθούν τα επιθυμητά αποτελέσματα, οι θεσμοί που εφαρμόζονται σε μία χώρα οφείλουν να είναι ανοιχτοί, να περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, ένα σύγχρονο κράτος δικαίου που είναι ευέλικτο και προσαρμόσιμο στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και ανάγκες της δυναμικής πραγματικότητας, να παρέχουν την απαραίτητη ασφάλεια και προστασία των ιδιοκτησιακών και περιουσιακών δικαιωμάτων, να ενισχύουν τον ελεύθερο και υγιή ανταγωνισμό και την εφαρμογή των συμβάσεων και να εξασφαλίζουν τη γρήγορη και αποτελεσματική απονομή του δικαίου, μέσω ενός ορθού δικαστικού συστήματος (Χατζής 2017: 63).

4.3. Το δίκαιο των συμβάσεων

4.3.1. Ο ρόλος του δικαίου των συμβάσεων

Ήδη εκτέθηκε ότι η ανθρώπινη ελευθερία μπορεί να νοηθεί μόνο στο πλαίσιο του Κράτους Δικαίου, όπου η έννομη τάξη παρέχει τους κατάλληλους μηχανισμούς κινήτρων και προστασίας των ατομικών συμφερόντων. Περαιτέρω, δεδομένων των αποτυχιών της αγοράς, το δίκαιο δρα προς διόρθωση αυτών είτε ερμηνευτικά, αποσαφηνίζοντας και συμπληρώνοντας τη βούληση των μερών, όπως αυτή εκφράστηκε μέσω της σύμβασης, είτε παρεμβατικά, μέσω κανόνων που οδηγούν στην τροποποίηση ή και τη λύση της σύμβασης.

Το δίκαιο των συμβάσεων έχει ως πρωταρχικό ρόλο τη διευκόλυνση της εκούσιας ανταλλαγής πόρων, ώστε αυτοί να κατανεμηθούν στις πιο αποτελεσματικές τους χρήσεις (Posner 1986: 85). Οι κανόνες δικαίου παρέχουν στα άτομα κίνητρα να συμπεριφέρονται με ορισμένο τρόπο, τον οποίο αποδέχονται ως καταλληλότερο για την επίτευξη των συμφερόντων

τους και την αύξηση της ωφέλειάς τους, αποφεύγοντας οπορτουλιστικές ενέργειες. Έτσι, η νομική συμμόρφωση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως καταναγκαστική υποχρέωση, αλλά ως άγραφος κανόνας που υποδεικνύει την ορθή, συμφέρουσα και κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά, προς επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας (Licht 2008: 736).

Εφόσον η σύμβαση είναι ο κύριος μηχανισμός αποτελεσματικής ανταλλαγής και κατανομής πόρων, πρωταρχικός στόχος κατά την εκτέλεση της συμφωνίας είναι η ανεύρεση, ο σεβασμός και η εφαρμογή της κοινής βούλησης των συμβαλλομένων, όπως αυτή αποτυπώθηκε με τις δηλώσεις τους ή συνάγεται από τις περιστάσεις. Βασικό εργαλείο είναι η ερμηνεία της σύμβασης με τη βοήθεια των σχετικών κανόνων δικαίου, η οποία απαιτείται όχι μόνο όταν υφίστανται κενά και ασάφειες, αλλά και όταν οι συμβατικοί όροι είναι σαφείς. Προτεραιότητα έχει η εξηγητική ερμηνεία, ως ερμηνεία αυτόνομης δικαιοπρακτικής ρύθμισης (ΠΠρΑθ 663/2017), που συνίσταται στην εξέταση και στον καθορισμό της πραγματικής βούλησης των μερών, του περιεχομένου της σύμβασης, όπως διαμορφώθηκε κατά την κατάρτισή της. Σε περίπτωση που η σύμβαση εμφανίζει κενά, ιδίως συνεπεία μεταγενέστερης μεταβολής συνθηκών, τίθενται σε εφαρμογή η συμπληρωματική και, τέλος, η διαπλαστική ερμηνεία, η μεν πρώτη ως διαδικασία αναζήτησης της υποθετικής βούλησης των συμβαλλομένων, όπως αυτή θα διαμορφωνόταν από τους ίδιους, αν γνώριζαν το κενό, η δε δεύτερη ως διάπλαση της σύμβασης από το δικαστή, προκειμένου να εκπληρωθεί ο σκοπός της, με τη βοήθεια των διαφόρων διορθωτικών δικαιοϊκών μηχανισμών (Γεωργιάδης 2012: 602-621).

Ειδικότερα, η διάπλαση της σύμβασης αποσκοπεί στην αντιμετώπιση μελλοντικών γεγονότων, που επιφέρουν σοβαρή μεταβολή των συνθηκών, η οποία δε μπορεί να καλυφθεί από τη βούληση των μερών. Τούτο οδηγεί σε μία, κατ' αρχήν, σύγκρουση των αρχών του ενοχικού δικαίου. Το τελευταίο εξάρει την ελευθερία των συμβάσεων, την *pacta sunt servanda* και τη συμβατική ευθύνη, ενίοτε όμως περιορίζει αυτές, μέσω υποχρεωτικών κανόνων δικαίου και αρχών, που υποδεικνύουν στα άτομα ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς, που αποκλίνει από τη συμφωνία τους. Τούτο μοιάζει μεν αντιφατικό, αποδεικνύεται δε αναγκαίο, όταν η κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα επιβάλλουν τον άνω περιορισμό προς επίλυση των προβλημάτων που δημιουργεί η ίδια η αγορά και προς αποκατάσταση της διαρραγείσας συμβατικής δικαιοσύνης (Hatzis 1999: 62). Συνεπώς, οι αρχές και οι κανόνες, μέσω των οποίων το δίκαιο επιτελεί το ρόλο του, δεν αντιφάσκουν, αλλά αλληλεπιδρούν, αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλοπεριορίζονται, υπηρετώντας στο σύνολό τους αρμονικά τις επιταγές ενός ορθά λειτουργούντος Κράτους Δικαίου (Καραμπατζός 2006: 46).

4.3.2. Η αρχή της καλής πίστης και των συναλλακτικών ηθών

Η καλή πίστη και τα συναλλακτικά ήθη αποτελούν αόριστες νομικές έννοιες, που έχουν ιδιαίτερη σημασία τόσο για την ερμηνεία όσο και για την εφαρμογή των συμβάσεων και συναντώνται στις γενικές διατάξεις των άρθρων 200 και 288 ΑΚ. Οι κανόνες δικαίου που καθιερώνουν οι άνω διατάξεις βασίζονται σε άτυπους θεσμούς, μεταξύ των οποίων, η ηθική, οι κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, η εμπιστοσύνη, η αμοιβαιότητα, που είναι απαραίτητοι για την ασφάλεια των συναλλαγών, τη διόρθωση των αποτυχιών της αγοράς, με κυριότερη τα συναλλακτικά κόστη, και την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής ευημερίας (Karayiannis & Hatzis 2010).

Στο πλαίσιο εκάστης διάταξης οι άνω έννοιες επιτελούν διαφορετική λειτουργία. Ειδικότερα, στην 200 ΑΚ τα εν λόγω κριτήρια δεν έχουν αυτόνομο χαρακτήρα, η εφαρμογή τους αφορά στην ερμηνεία της δικαιοπρακτικής βούλησης και δεν μπορεί να αποκλίνει από τη συμβατική ρύθμιση, γεγονός που υπηρετεί εξ ολοκλήρου την ιδιωτική αυτονομία. Αντιθέτως, η 288 ΑΚ καθιερώνει έναν υποχρεωτικό κανόνα δικαίου, του οποίου η εφαρμογή αφορά στην εκπλήρωση των παροχών και ενδέχεται να περιορίζει την ιδιωτική αυτονομία, επιβάλλοντας στους συμβαλλομένους μία ετερόνομη ρύθμιση της έννομης σχέσης τους, διάφορη της αρχικώς συμφωνηθείσας (Βόγκλης 2015: 310). Τούτο απαιτείται με σκοπό την προστασία των μερών από τις αποτυχίες της αγοράς, την αποκατάσταση της συμβατικής ισορροπίας, την προώθηση της δικαιοσύνης και της αποφυγής αναποτελεσματικών συμβάσεων (Hatzis 1999: 30, 47).

Η αρχή της καλής πίστης διακρίνεται σε αντικειμενική και υποκειμενική. Η πρώτη, που καθιερώνεται στις άνω δύο γενικές διατάξεις, αποτελεί ένα αντικειμενικό κριτήριο συμπεριφοράς που συνίσταται στην εντιμότητα, την ευθύτητα και την ειλικρίνεια που οφείλει να τηρεί κάθε χρηστός και συνετός άνθρωπος στις συναλλαγές, λαμβάνοντας υπόψη τα συμφέροντα του αντισυμβαλλομένου του τόσο κατά την ερμηνεία όσο και κατά την εκπλήρωση της σύμβασης, ώστε σε κλίμα συνεργασίας και αμοιβαίας εμπιστοσύνης να επιτευχθεί ο σκοπός στον οποίο τα μέρη απέβλεψαν (ΑΠ 1116/2019). Αντίθετα, η δεύτερη, που καθιερώνεται σε ειδικές διατάξεις, συνίσταται στην πεποίθηση του κάθε ατόμου ότι η συμπεριφορά του είναι καθ' όλα νόμιμη, διότι θεωρεί ότι έχει εκ του νόμου δικαίωμα να προβεί σε αυτήν, αποτελώντας ένα υποκειμενικό κριτήριο, που ενδέχεται να διαφέρει στην αντίληψη του κάθε προσώπου (Σταθόπουλος 2013: 88).

Η έννοια της αντικειμενικής καλής πίστης στην εκάστοτε συναλλαγή κρίνεται, αφενός, βάσει των αντιλήψεων που επικρατούν τη δεδομένη στιγμή στην κοινωνία ως προς το τι θεωρείται δέουσα συναλλακτική συμπεριφορά και, αφετέρου, βάσει των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών και δικαιωμάτων που επιβάλλουν το σεβασμό της οικονομικής και συμβατικής ελευθερίας, της ισότητας, της ατομικής ιδιοκτησίας, ώστε να αποφεύγονται πράξεις και συμπεριφορές που θα έθεταν σε κίνδυνο τα έννομα αγαθά των συμβαλλομένων, την αποτελεσματικότητα της σύμβασής τους και τελικά την ευημερία τους (Γεωργιάδης & Σταθόπουλος 2016: 862).

Τα συναλλακτικά ήθη συνίστανται στις συνήθειες και τους τρόπους συμπεριφοράς και ενέργειας, τις επιχειρηματικές πρακτικές και τους κανόνες επιχειρηματικής ηθικής και δεοντολογίας, που επικρατούν επί μακρόν στις συναλλαγές εν γένει ή σε ορισμένη κατηγορία συναλλαγών, ενώ δύναται να αφορούν συγκεκριμένο τόπο και να αναφέρονται ως τοπικά συναλλακτικά ήθη. Αυτά λαμβάνονται υπόψη μόνο όταν είναι σύμφωνα με την κοινωνική ηθική και μάλιστα δεν κρίνονται αυτοτελώς, αλλά συνεκτιμώνται με το κριτήριο της καλής πίστης, η οποία, σε περίπτωση μεταξύ τους σύγκρουσης υπερτερεί. Η εν λόγω συνεκτίμηση είναι ουσιώδης, γιατί οδηγεί στην προσαρμογή του δέοντος στο πράγματι ισχύον στο πλαίσιο της οικονομικής πραγματικότητας (Hatzis 1999: 48).

4.3.3. Η αρχή της υπαιτιότητας

Στο ελληνικό ενοχικό δίκαιο ισχύει η αρχή της υπαιτιότητας, η οποία καθιερώνεται στη διάταξη του άρθρου 330 ΑΚ και προβλέπει ότι σε περίπτωση αθέτησης υποχρεώσεων που οφείλεται σε δόλο ή αμέλεια του υπόχρεου, ο αθετήσας υπέχει ευθύνη προς εκπλήρωση ή προς αποζημίωση. Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις που η αθέτηση δεν οφείλεται σε υπαιτιότητα του υπόχρεου, αλλά στην «ακαθόριστη τύχη», η οποία δύναται να απαλλάσσει τον αθετήσα από τη συμβατική ευθύνη. Σύμφωνα, δε, με τη διδασκαλία του ενοχικού δικαίου, τα τυχηρά γεγονότα υπό ευρεία έννοια διακρίνονται σε τυχηρά υπό στενή έννοια και σε γεγονότα ανωτέρας βίας. Ειδικότερα, τα τυχηρά υπό στενή έννοια είναι γεγονότα που δεν προβλέφθηκαν ούτε μπορούσαν να προβλεφθούν ή να αποφευχθούν από ένα μέσο συνετό άνθρωπο, ενώ ο όρος ανωτέρα βία περιλαμβάνει ακραία γεγονότα, των οποίων η πρόβλεψη ή αποτροπή βαίνει πέραν των ανθρώπινων δυνάμεων, είναι εκ φύσεως αναπότρεπτα ακόμα και για τον πέραν του δέοντος επιμελή συναλλασσόμενο (Γεωργιάδης & Σταθόπουλος 1979: 181).

Η θεωρία περί ανωτέρας βίας, γνωστή και ως *force majeure, act of God, vis major*, έχει τις ρίζες της στη γαλλική έννομη τάξη, ωστόσο, αναγνωρίζεται και εφαρμόζεται διεθνώς. Το 2016, εισήχθη στο γαλλικό ΑΚ διάταξη περιλαμβάνουσα σαφή ορισμό της έννοιας, η οποία συνδέεται άμεσα με αδυναμία εκπλήρωσης της παροχής, οφειλόμενη στη, μετά την κατάρτιση της σύμβασης, επέλευση γεγονότων που βαίνουν πέραν του ελέγχου των μερών και είναι ευλόγως απρόβλεπτα και αναπότρεπτα, τόσο τα ίδια όσο και οι συνέπειές τους, ακόμα και με μέτρα άκρας επιμέλειας και σύνεσης (Berger & Behn 2020: 90).

Στον ελληνικό ΑΚ η ανωτέρα βία δεν ορίζεται ρητά. Βάσει της αντικειμενικής θεωρίας περί ανωτέρας βίας, πέραν του απρόβλεπτου και αναπότρεπτου χαρακτήρα του γεγονότος, απαιτείται επιπλέον αυτό να βρίσκεται εκτός της σφαίρας ελέγχου, επιρροής και οικονομικής δραστηριότητας του συναλλασσόμενου, τον οποίο αφορά (Σταθόπουλος 2013: 124). Σύμφωνα, δε, με την ΑΠ 513/2016,

η υποκειμενική θεωρία περί ανωτέρας βίας, που είναι και η κρατούσα στην Ελλάδα τόσο στη θεωρία όσο και στη νομολογία, διευρύνει κατ' αποτέλεσμα τον κύκλο των περιστατικών ανωτέρας βίας, περιλαμβάνοντας σ' αυτά και γεγονότα «εσωτερικά». Δηλαδή, δεν απαιτεί γι' αυτά το στοιχείο της «έξωθεν» προελεύσεώς τους, αλλά θεωρεί κρίσιμο μόνο το ότι τα περιστατικά αυτά είναι απρόβλεπτα και αναπότρεπτα ακόμη και «με μέτρα άκρας επιμέλειας και σύνεσης του δράστη» (όχι δηλαδή με μέτρα της συνηθισμένης επιμέλειας του μέσου συνετού ανθρώπου, που αποτελεί το κριτήριο διακρίσεως μεταξύ της αμέλειας και των τυχηρών γενικά).

4.4. Η σχέση του δικαίου των συμβάσεων με την οικονομική επιστήμη

Ο ρόλος του δικαίου των συμβάσεων είναι κατ' ουσίαν οικονομικός και επιτυγχάνεται με βασικό εργαλείο για τη λήψη αποφάσεων την εκτίμηση και σύγκριση του κόστους και του οφέλους της εκάστοτε κατάστασης και συναλλαγής. Τούτο έγινε ήδη φανερό στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας, στο πλαίσιο της παρουσίασης και σύνδεσης της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου με τη σύμβαση του ιδιωτικού δικαίου.

Η οικονομική επιστήμη, μελετώντας την ανθρώπινη ορθολογικότητα, παρέχει στο νομοθέτη τα κατάλληλα εργαλεία για την παραγωγή αποτελεσματικών κανόνων δικαίου και στον εφαρμοστή του δικαίου αυτά για την αποτελεσματική εφαρμογή και ερμηνεία τους (Foka Kavalieraki & Hatzis 2009). Είναι φανερό ότι το βασικό κριτήριο που συνδέει την οικονομική επιστήμη με το δίκαιο των συμβάσεων είναι εκείνο της αποτελεσματικότητας (eco-

nomie efficiency), αφού στόχος είναι η μεγιστοποίηση της χρησιμότητας εκάστου συναλλασσόμενου και κατ' επέκταση η αύξηση του αμοιβαίου οφέλους από την εκούσια συναλλακτική δραστηριότητα και η δημιουργία πλούτου στην κοινωνία (Posner & Rosenfield 1977: 89). Έτσι, μέσω των κανόνων του, το δίκαιο ενθαρρύνει τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς και τις συναλλαγές και παρεμβαίνει ρυθμιστικά σε αυτές, όπου απαιτείται από τις περιστάσεις, παρέχοντας λύσεις στα προβλήματα που προκύπτουν (Hatzis 1999: 88, 90, 117).

Ο ορθολογικός άνθρωπος τείνει να εφαρμόζει οτιδήποτε θεωρεί δίκαιο και συμφέρον για τον ίδιο, γνωρίζοντας παράλληλα ότι για να πετύχει τους στόχους του έχει ανάγκη τους άλλους. Στο πλαίσιο της καθημερινότητας και της κοινωνικοοικονομικής ζωής, εμφανίζονται ποικίλες ανθρώπινες συμπεριφορές, από τις οποίες άλλες επιδοκιμάζονται και άλλες αποδοκιμάζονται από τα άτομα. Έτσι, διαμορφώνονται με την πάροδο του χρόνου κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς και συναλλακτικές πρακτικές, που η πλειοψηφία των ανθρώπων σέβεται και εφαρμόζει, ως κάτι ορθό, δίκαιο και ηθικό, διότι τους επιτρέπουν να ζουν αρμονικά και να συνεργάζονται προς όφελος όλων (Licht 2008: 717). Συχνά, οι κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, οι συναλλακτικές πρακτικές και η ηθική, ως ουσιώδεις άτυποι θεσμοί, κοινώς αποδεκτοί, αποτελούν τα θεμέλια για τη διαμόρφωση των τυπικών κανόνων δικαίου και λειτουργούν συμπληρωματικά για την ερμηνεία και την πλήρωση των τυχόν κενών τους.

Όπως ήδη αναφέρθηκε στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο της παρούσας, λόγω της τυχαιότητας και της χρονικής διάστασης της σύμβασης, ενδέχεται να επέλθει ένα δυσμενές μελλοντικό γεγονός, που οδηγεί σε ανώμαλη εξέλιξη των συμφωνιών, αυξάνοντας το συναλλακτικό κόστος και θέτοντας σε κίνδυνο την αποτελεσματικότητα της σύμβασης. Κάθε σύμβαση συνεπάγεται εκ ορισμού κόστος και είναι αδύνατο τα μέρη να διαπραγματευτούν και να εντάξουν σε αυτήν όρους αναφορικά με κάθε μελλοντικό γεγονός που ενδέχεται να επηρεάσει τις υποχρεώσεις τους, διότι, αφενός, υπάρχουν κίνδυνοι με ελάχιστες πιθανότητες πραγμάτωσης, ώστε το κόστος διαπραγμάτευσης και συμφωνίας για την κατανομή αυτών καθίσταται αποτρεπτικό για την κατάρτιση της σύμβασης, αφετέρου, υπάρχουν συμβάντα απρόβλεπτα, το κόστος επέλευσης των οποίων είναι αδύνατο να ρυθμιστεί εκ των προτέρων (Posner 1986: 82).

Βασική λειτουργία του δικαίου των συμβάσεων είναι η ελαχιστοποίηση του συναλλακτικού κόστους, η οποία επιτυγχάνεται, αφενός, μέσω ενδοτικών κανόνων δικαίου που ερμηνεύουν και συμπληρώνουν τη βούληση των μερών, ρυθμίζοντας κενά που εκούσια άφησαν προς αποφυγή του διαπραγματευτικού κόστους, αφετέρου, μέσω υποχρεωτικών κανόνων δι-

καίου που τροποποιούν τις συμβατικές ρυθμίσεις, υποδεικνύοντας τον αποτελεσματικότερο τρόπο αντιμετώπισης απρόβλεπτων γεγονότων και κατανομής του κόστους που αυτά δημιουργήσαν, προς το συμφέρον αμφοτέρων των συμβαλλομένων (Posner 1986: 82, Cooter & Ulen 2014: 284).

4.5. Η κατανομή του κινδύνου σε περίπτωση μεταβολής των συνθηκών

Αναφέρθηκε ανωτέρω ότι η χρονική διάσταση της σύμβασης και η αβεβαιότητα της καθημερινής ζωής συνεπάγονται επέλευση γεγονότων, που μπορεί να οδηγήσουν σε σοβαρή μεταβολή των συνθηκών, καθιστώντας την εκπλήρωση αδύνατη, οικονομικά δυσχερή ή ματαιώνοντας το σκοπό για τον οποίο συνήφθη η σύμβαση (Cooter & Ulen 2014: 342). Τα γεγονότα αυτά συνιστούν κινδύνους, οδηγώντας συχνά σε δυσμενή, ουσιώδη διάσταση μεταξύ των πραγματικών περιστατικών επί των οποίων στηρίχθηκαν τα μέρη κατά την κατάρτιση της συμφωνίας τους και των πραγματικών περιστατικών που προέκυψαν κατά την εκτέλεση των συμβατικών τους υποχρεώσεων. Στις περιπτώσεις αυτές, το συναλλακτικό κόστος αυξάνεται ή το προσδοκώμενο όφελος μειώνεται και, συνεπώς, η εκ νέου στάθμιση μεταξύ κόστους και οφέλους από τη σύμβαση ενδέχεται να έχει αρνητικό πρόσημο. Κρίσιμη εν προκειμένω παραμένει η ορθή και αποτελεσματική κατανομή των κινδύνων, άλλως του κόστους πραγμάτωσής τους, μεταξύ των μερών της εκάστοτε συναλλαγής (Καραμπατζός 2006: 51, Posner & Rosenfield 1977: 88).

4.5.1. Η αυτόνομη κατανομή του κινδύνου μέσω συμβατικών ρητρών

Στις συμβάσεις ενίοτε υπάρχουν ρητές ρυθμίσεις αναφορικά με την πρόβλεψη κινδύνων και την προληπτική αντιμετώπιση από τα μέρη της ενδεχόμενης μεταβολής των συνθηκών και των συνεπειών της ανώμαλης εξέλιξης των συμβάσεων. Πρόκειται για την ενσωμάτωση στη συμφωνία ρητρών, που επιτελούν ορισμένο οικονομικό σκοπό, εξυπηρετώντας την κατανομή του κινδύνου εκ των προτέρων από τα ίδια τα μέρη, κατά την κατάρτιση της σύμβασης, και οι οποίες εμφανίζονται με ποικίλες μορφές, ορίζοντας ποια γεγονότα είναι ικανά να επιφέρουν μεταβολή, που επηρεάζει τις συμβατικές υποχρεώσεις, σε τι συνίσταται η εν λόγω επιρροή και ποιες οι συνέπειες για έκαστο μέρος. Η λειτουργία των συμβατικών ρητρών είναι ουσιώδης, διότι μειώνει την αβεβαιότητα, εφόσον τα μέρη γνωρίζουν εκ των προτέρων ποιες είναι οι υποχρεώσεις τους έναντι αλλήλων τόσο υπό συνθήκες ομαλής όσο και υπό συνθήκες ανώμαλης εξέλιξης της έννομης σχέσης τους. Ο αυτόνομος αυτός τρόπος επί-

λυσης μελλοντικών προβλημάτων ανταποκρίνεται ευθέως στη βούληση και τα συμφέροντα των μερών (Καραμπατζός 2006: 534, 543).

Σημαντική κατηγορία συμβατικών ρητρών είναι οι ρήτρες ανωτέρας βίας, οι οποίες παρέχουν ασφάλεια, διότι απαριθμούν γεγονότα, που εντάσσονται στην έννοια της *force majeure* και περιγράφουν επακριβώς τις έννομες συνέπειες, που θα κληθούν οι συμβαλλόμενοι να αντιμετωπίσουν, αν επέλθει ένα τέτοιο γεγονός και καταστήσει την εκπλήρωση αδύνατη. Ωστόσο, δεδομένου ότι το μέλλον είναι εξαιρετικά αβέβαιο και δε γίνεται να περιγραφεί κάθε γεγονός ανωτέρας βίας, χρήσιμο είναι μία τέτοια ρήτρα να περιλαμβάνει ενδεικτική και όχι περιοριστική απαρίθμηση σχετικών περιστατικών, ώστε να είναι εφικτό να ενταχθούν σε αυτήν ερμηνευτικά περισσότερα ακραία γεγονότα, προστατεύοντας τα μέρη επαρκέστερα (Δοβλές 2020: 13).

Ως έννομη συνέπεια προβλέπεται συνήθως η απαλλαγή του συμβαλλομένου, του οποίου την παροχή πλήττει το γεγονός ανωτέρας βίας, από την ευθύνη μη εκπλήρωσης, πράγμα που συνάδει με την αρχή του ότι κανείς δεν υποχρεούται στα αδύνατα. Για να επέλθει επιτυχώς η απαλλαγή, σε περίπτωση πραγμάτωσης ενός απρόβλεπτου και αναπότρεπτου γεγονότος, εξετάζεται, αφενός, αν αυτό εντάσσεται στο πεδίο εφαρμογής της ρήτρας, αναφορικά με τα γεγονότα που έχουν απαριθμηθεί σε αυτήν και, αφετέρου, αν η επέλευσή του κατέστησε νομικά ή φυσικά αδύνατη την παροχή του συμβαλλομένου που την επικαλείται. Η απόδειξη των άνω εναπόκειται στο μέρος που επλήγη, το οποίο οφείλει, επιπλέον, να αποδείξει ότι έλαβε όλα τα κατάλληλα μέτρα για να μειώσει στο ελάχιστο το κόστος μη εκπλήρωσης της συμβατικής του υποχρέωσης (Adegoke 2020: 5).

Αντίστοιχη λειτουργία επιτελούν και οι ρήτρες δυσχέρειας εκπλήρωσης της παροχής, γνωστές ευρέως ως *hardship clauses*. Αναφέρονται σε περιπτώσεις απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών που καθιστούν την εκπλήρωση εξαιρετικά δυσχερή, όχι όμως και φυσικά ή νομικά αδύνατη, όπως απαιτείται στις ρήτρες ανωτέρας βίας. Η διάκριση αυτή δε γίνεται συνήθως στην πράξη, με αποτέλεσμα οι δύο κατηγορίες ρητρών να αντιμετωπίζονται ως όμοιες και πολλά πραγματικά περιστατικά να εντάσσονται από τους ερμηνευτές και εφαρμοστές του δικαίου τόσο στην έννοια της δυσχέρειας όσο και σε αυτήν της ανωτέρας βίας (Berger & Behn 2020: 88).

Οι ποινικές ρήτρες (404 επ. ΑΚ) αποτελούν επίσης κατηγορία ρητρών, που εμφανίζονται συχνότατα στις συμβάσεις. Εφόσον οι άνθρωποι είναι οι καλύτεροι γνώστες και κριτές

των συμφερόντων τους και συμβάλλονται προς επίτευξη των στόχων τους, είναι σε θέση να εκτιμήσουν και τη ζημία που θα υποστούν από την ενδεχόμενη μη εκπλήρωση ή πλημμελή εκπλήρωση της σύμβασης. Προβλέποντας το σχετικό κίνδυνο, καθορίζουν συναινετικά ορισμένη συνέπεια που θα επέλθει εις βάρος του συμβαλλομένου, ο οποίος υπαίτια αδυνατεί ή δεν μπορεί προσηκόντως να εκπληρώσει την παροχή του, η δε συμβατικά οριζόμενη συνέπεια έγκειται συνήθως σε κάποιο χρηματικό ποσό ως αποζημίωση. Με την αυτόνομη, προσυμφωνημένη αποζημίωση αποφεύγεται, επίσης, η προσφυγή στα δικαστήρια, που θα οδηγούσε στην αμφίβολης αποτελεσματικότητας εμπλοκή ενός τρίτου μέρους στο συμβατικό δεσμό (Hatzis 2002).

Ειδική κατηγορία ρητρών κατανομής κινδύνων αποτελούν και οι “Material Adverse Effect or Change Clauses”, χρησιμοποιούμενες κυρίως σε συμβάσεις εξαγορών και συγχωνεύσεων επιχειρήσεων και επενδυτικές συμβάσεις, που αφορούν συναλλαγές μεγάλης οικονομικής αξίας, η υλοποίηση των οποίων γίνεται μέσω χρονοβόρων διαδικασιών. Περιγράφουν γεγονότα που συνεπάγονται σημαντική μεταβολή των συνθηκών και δυσμενείς επιδράσεις επί του περιουσιακού στοιχείου ή οντότητας που εξαγοράζεται ή επί των οποίων γίνεται μία επένδυση, απομειώνοντας ουσιωδώς την αξία τους και δίνοντας έτσι το δικαίωμα σε κάποιο συμβαλλόμενο να ζητήσει τη λύση της συμφωνίας. Συχνά, στις ρήτρες αυτές γίνεται διάκριση μεταξύ συστηματικών κινδύνων που αφορούν την αγορά και επιχειρηματικών κινδύνων που αφορούν συγκεκριμένη επιχείρηση, με τους πρώτους να αναλαμβάνονται από τον αγοραστή ή επενδυτή και τους δεύτερους από τον πωλητή. Σε μία τέτοια περίπτωση και, εφόσον μία πανδημία μπορεί ρητά ή σιωπηρά να θεωρηθεί γεγονός σχετιζόμενο με τους κινδύνους της αγοράς, ο αγοραστής δεν απαλλάσσεται από τις υποχρεώσεις του (Lovells 2020).

Πέραν των άνω παραδειγμάτων, οι συμβαλλόμενοι μπορούν, βάσει της ιδιωτικής αυτονομίας, να εντάξουν στις συμβάσεις τους διαφόρων ειδών και περιεχομένου ρήτρες και όρους κατανομής κινδύνων ή να συμφωνήσουν ότι κάποιος από αυτούς θα υπέχει μεγαλύτερη ευθύνη, κατόπιν διαπραγματεύσεων, είτε εξ αρχής, κατά την κατάρτιση της σύμβασης, είτε εφόσον επέλθει μεταγενέστερα μία μεταβολή των συνθηκών, μέσω τροποποίησης των συμφωνιών τους περί ανάληψης του κόστους. Σε κάθε περίπτωση, εφόσον πρόκειται για αυτόνομη ρύθμιση σύμφωνη με την ελευθερία των συμβάσεων, οι εν λόγω ρήτρες, υπό την προϋπόθεση ότι δεν είναι καταχρηστικές και δεν προσκρούουν στη διάταξη του άρθρου 332 ΑΚ, πρέπει να εφαρμοστούν προς πραγμάτωση του σκοπού της σύμβασης.

4.5.2. Η αυτόνομη, σιωπηρή κατανομή του κινδύνου

Δεδομένου ότι οι διαπραγματεύσεις και η σύνταξη συμβάσεων που περιλαμβάνουν λεπτομερείς όρους και ρήτρες φέρουν τους συμβαλλομένους αντιμετώπους με υψηλό συναλλακτικό κόστος, μπορεί να μην υφίσταται ρητή ρύθμιση για την πρόβλεψη κινδύνων και αντιμετώπιση των συνεπειών σε περίπτωση επέλευσής τους. Τα κενά μίας σύμβασης μπορεί να απορρέουν από εκούσιες ελλειπείς διαπραγματεύσεις ή οφειλόμενες σε περιορισμένη γνώση και εμπειρία των συμβαλλομένων, από την εμφάνιση νέων συμβατικών κινδύνων ή νέου συναλλακτικού κόστους, συνδεόμενων με μία κρίση, όπως η πανδημία, ή υφιστάμενων κινδύνων που υποτιμήθηκαν από τα μέρη, γιατί θεώρησαν λιγότερο πιθανό να επέλθουν και συνεπώς δεν προέβησαν στη ρύθμισή τους, να οφείλονται στο μακροχρόνιο χαρακτήρα των διαρκών συμβάσεων, όπου η χρονική διάσταση της σύμβασης είναι ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα συνδεόμενο με την αβεβαιότητα της καθημερινής ζωής (Βόγκλης 2015: 54).

Ελλείπει ρητής συμβατικής ρύθμισης, εφαρμόζονται οι ερμηνευτικοί κανόνες που εμπεριέχονται στις διατάξεις των άρθρων 173 και 200 ΑΚ, προκειμένου να διαπιστωθεί, αν υφίσταται σιωπηρή κατανομή του κινδύνου. Οι άνω δύο διατάξεις αλληλοσυμπληρώνονται, εισάγοντας υποκειμενικά και αντικειμενικά ερμηνευτικά κριτήρια. Τα υποκειμενικά κριτήρια δίνουν προτεραιότητα στην ιδιωτική αυτονομία και, στο πλαίσιο αυτό, λαμβάνεται υπόψη η λεκτική διατύπωση των δηλώσεων, σύμφωνα με τις γλωσσικές αντιλήψεις και συνήθειες που επικρατούν, οι στόχοι και τα συμφέροντα που επιδιώκουν να ικανοποιήσουν τα μέρη μέσω της σύμβασης, οι γνωστικές και πνευματικές ικανότητες και δυνατότητές τους, το επαγγελματικό περιβάλλον και ο συναλλακτικός κύκλος στον οποίο ανήκουν, οι διαπραγματεύσεις τους, τυχόν σχέδια ή συμπληρωματικά της σύμβασης έγγραφα, η σφαίρα ελέγχου εκάστου μέρους κλπ. (Γεωργιάδης & Σταθόπουλος 2016: 859). Τα, δε, αντικειμενικά ερμηνευτικά κριτήρια έγκεινται στην καλή πίστη και τα συναλλακτικά ήθη, έννοιες οι οποίες αναλύθηκαν ανωτέρω.

Αντικείμενο ερμηνείας είναι η βούληση που εξωτερίκευσαν τα μέρη μέσω των δηλώσεών τους, ώστε να γίνει αυτή αντιληπτή και κατανοητή από τον αντισυμβαλλόμενο και να παραχθούν δεσμευτικές έννομες συνέπειες. Αυτό που πρέπει να ανευρεθεί είναι η κοινή βούληση των εκάστοτε συμβαλλομένων υπό τις ιδιαίτερες συνθήκες και περιστάσεις της εκάστοτε σύμβασης, διότι αυτή ανταποκρίνεται στα συμφέροντα αμοτέρων και στους σκοπούς που οι ίδιοι θέλησαν να πετύχουν μέσω της συναλλαγής τους (Γεωργιάδης & Σταθόπουλος 2016: 837).

Ουσιώδες στοιχείο περί κατανομής του κινδύνου σε μία σύμβαση είναι η συμφωνηθείσα τιμή (Καραμπατζός 2006: 178), η οποία εμπεριέχει σημαντικές πληροφορίες για τις υποκειμενικές αξιολογήσεις των μερών σχετικά με το προϊόν ή την υπηρεσία που αποτελεί αντικείμενο της εκάστοτε δικαιοπραξίας. Συγκρίνοντας τη συμβατικά συμφωνηθείσα τιμή με εκείνη που επικρατεί στην αγορά, δηλαδή την τιμή ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, αν κάποιος εκ των συμβαλλομένων επωφελείται, τότε έχει αναλάβει και τον εκάστοτε κίνδυνο. Αν λόγω χάρη η τιμή παροχής μεταφορικών υπηρεσιών σε μία συγκεκριμένη σύμβαση είναι υψηλότερη από την κυρίαρχη αγοραία τιμή, τότε ο μεταφορέας έχει αναλάβει σιωπηρά τον κίνδυνο πλημμελούς εκπλήρωσης της παροχής του, διότι επωφελείται από την αυξημένη αντιπαροχή (Χατζής 2010).

Ρυθμίσεις περί κατανομής του κινδύνου μπορεί να προκύπτουν και από τον τύπο της σύμβασης και τις σχετικές διατάξεις του ΑΚ, όπως λόγω χάρη εκείνες των άρθρων 522 και 698 ΑΚ για τη σύμβαση πώλησης και έργου αντίστοιχα, ενώ σχετικά συμπεράσματα δύναται να εξαχθούν από το γενικότερο είδος, το σκοπό και τη λειτουργία εκάστης κατηγορίας δικαιοπραξιών. Στις κερδοσκοπικές συμβάσεις για παράδειγμα, ο κίνδυνος είναι εγγενές χαρακτηριστικό, ουσία του περιεχομένου τους και, συνεπώς, πρέπει να τον αναλάβει εξ ολοκλήρου κάποιος από τους συμβαλλομένους, χωρίς κατά κανόνα να γίνεται δεκτή η αναπροσαρμογή της σύμβασης, διότι οι εισερχόμενοι σε τέτοιους είδους συναλλαγές, γνωρίζουν πλήρως ότι αναλαμβάνουν υψηλούς κινδύνους, πέραν των συνήθων, προσδοκώντας την ίδια τη μεταβολή των συνθηκών, που θα τους αποφέρει κέρδος (Καραμπατζός 2006: 55).

4.5.3. Το κριτήριο των Posner & Rosenfield (1977) περί κατανομής του κινδύνου

Ιδιαίτερα χρήσιμα για την ορθή κατανομή του κινδύνου είναι τα εργαλεία της οικονομικής επιστήμης και δη τα κριτήρια που έθεσαν οι Posner και Rosenfield στο δημοσιευθέν το 1977 άρθρο τους “Impossibility and related doctrines in contract law: An economic analysis”. Τα κριτήρια βασίζονται σε δύο σημαντικές μεθόδους ελαχιστοποίησης του κόστους, την πρόβλεψη και την ασφάλεια (Posner 1986: 91), και προτείνουν την ανάληψη του κινδύνου και του κόστους, που προκύπτει από την πραγμάτωσή του, από το συμβαλλόμενο που μπορούσε να λάβει φθηνότερα προληπτικά μέτρα ή να ασφαλιστεί φθηνότερα έναντι του συγκεκριμένου κινδύνου και υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις της εκάστοτε συμβάσεως (Hatzis 1999: 130). Πρόκειται για το κριτήριο του *superior risk bearer* που εφαρμόζεται από το δικαστήριο σε συνδυασμό με τα νομικά εργαλεία (ερμηνεία, νομοθετικές διατάξεις), αν από την ίδια τη σύμβαση δεν προκύπτει ρητά ή σιωπηρά αυτόνομη κατανομή του κινδύνου.

Κάποιοι κίνδυνοι μπορούν να προβλεφθούν και να αποτραπούν με τη λήψη προληπτικών μέτρων. Αν κάποιος από τους συμβαλλομένους δύναται να λάβει φθηνότερα προληπτικά μέτρα αποτροπής του κινδύνου σε σχέση τόσο με το προσδοκώμενο κόστος του κινδύνου όσο και με το κόστος ανάλογων μέτρων του αντισυμβαλλομένου του, τότε αυτός θεωρείται *superior risk bearer*. Λόγου χάρη, ένα άτομο μπορεί να εγκαταστήσει σύστημα πυρασφάλειας στο γραφείο του για να μειώσει την πιθανότητα επέλευσης πυρκαγιάς, αν το βέβαιο κόστος για την αγορά του συστήματος είναι μικρότερο από το αβέβαιο κόστος πραγμάτωσης του κινδύνου πυρκαγιάς (Cooter & Ulen 2014: 47). Αν δεν υπάρχει η άνω δυνατότητα, τότε σε δεύτερο στάδιο εξετάζεται ποιο μέρος μπορούσε να αυτασφαλιστεί ή να ασφαλιστεί φθηνότερα. Το μέρος που μπορεί να αυτασφαλιστεί ή να ασφαλιστεί φθηνότερα από τον αντισυμβαλλομένο του και η ενέργεια αυτή τον συμφέρει σε σχέση με το κόστος μίας απρόβλεπτης μεταβολής, τότε αυτός θεωρείται *superior risk bearer* (Posner & Rosenfield 1977: 90-91). Οι παράγοντες που λαμβάνονται υπόψη είναι το μέγεθος του κινδύνου, που υπολογίζεται βάσει του κόστους που θα προκύψει από την πραγμάτωση του απρόβλεπτου γεγονότος και της πιθανότητας πραγμάτωσης αυτού και του συναλλακτικού κόστους που συνεπάγεται η ασφάλιση (Posner 1986: 93).

Στην αυτασφάλιση, μία επιχείρηση, λόγου χάρη, με αρκετούς πελάτες μπορεί να αυξήσει την τιμή των προσφερόμενων προϊόντων ή υπηρεσιών, περιλαμβάνοντας σε αυτήν και το κόστος παρεχόμενης εκ μέρους της ασφάλειας για την περίπτωση πραγμάτωσης κινδύνων. Θέτοντας υψηλότερη τιμή από αυτήν της αγοράς, η επιχείρηση επωφελείται, επιμερίζοντας τον κίνδυνο (διασπορά κινδύνου, βλ. Cooter & Ulen 2014: 343) μεταξύ των πελατών της, διότι, αφενός, είναι αδύνατον να πραγματοποιηθούν ταυτόχρονα όλοι οι κίνδυνοι για τους οποίους έχει εγγυηθεί έναντι όλων των πελατών της, αφετέρου δε, αν πραγματοποιηθεί ένας ή ορισμένοι κίνδυνοι, είναι εύκολο να τους καλύψει από το επιπλέον τίμημα που λαμβάνει από τους πελάτες της, χωρίς να ζημιωθεί η ίδια. Με παρόμοια λογική λειτουργεί και ο θεσμός της ιδιωτικής ασφάλισης εκ μέρους των ασφαλιστικών εταιρειών (Posner 1986: 91-92). Από την πλευρά των ασφαλισμένων (και των πελατών της επιχείρησης στην αυτασφάλιση), όσοι απεχθάνονται τον κίνδυνο⁷ προτιμούν να πληρώνουν ένα σταθερό ασφάλιστρο, το συνολικό κόστος του οποίου είναι γνωστό εκ των προτέρων, έχοντας εξασφαλίσει ότι, αν επέλθει οποιοσ-

---

⁷ Πρόκειται για άτομα που δίνουν βαρύτητα στο κόστος πραγμάτωσης ενός κινδύνου, χωρίς να ενδιαφέρονται για τη συνεκτίμηση της πιθανότητας επέλευσής του. Έτσι, μεταξύ των εναλλακτικών ύπαρξης πιθανότητας 1% να πληρώσουν 1000€ και πιθανότητας 100% να πληρώσουν 10€, θα επέλεγαν τη δεύτερη, παρότι το αποτέλεσμα είναι ακριβώς το ίδιο (Posner & Rosenfield 1977: 91).

δήποτε απρόβλεπτος κίνδυνος με αβέβαιο και υψηλότερο, κατά την υποκειμενική τους αντίληψη, κόστος σε σχέση με το συνολικό ασφάλιστρο, αυτό θα το επωμιστεί ένας τρίτος.

Αν, μέσω της παραπάνω διαδικασίας, προκύπτει ότι *superior risk bearer* είναι ο οφειλέτης, τότε η αθέτηση της σύμβασης δεν δικαιολογείται και ο ίδιος παραμένει υπόχρεος προς εκπλήρωση ή αποζημίωση, ενώ αν προκύπτει ότι *superior risk bearer* είναι ο δανειστής, τότε ο οφειλέτης απαλλάσσεται των υποχρεώσεών του. Το συμπέρασμα αυτό συνάδει με την αποτελεσματικότητα της εκάστοτε σύμβασης, που υπαγορεύει η εκάστοτε συναλλαγή να γίνεται με το μικρότερο δυνατό κόστος, και απορρέει από τη σύγκριση οικονομικών μεγεθών, που ανταποκρίνονται στο κόστος των διαφόρων εναλλακτικών συμπεριφοράς (λήψη προληπτικών μέτρων, αυτασφάλιση, ιδιωτική ασφάλιση, εκπλήρωση με αυξημένο κόστος, πληρωμή αποζημίωσης), ώστε να επιλεγεί η περισσότερο οικονομικά συμφέρουσα εναλλακτική.

Η λογική του κριτηρίου των Posner & Rosenfield βασίζεται στην επίρριψη ολόκληρου του κόστους από τον εκάστοτε κίνδυνο σε εκείνο το συμβαλλόμενο που είναι σε καλύτερη θέση να το επωμιστεί, ώστε να ενθαρρύνονται τα μέρη να λαμβάνουν εκ των προτέρων τα κατάλληλα μέτρα μείωσης των οικονομικών συνεπειών της μη εκπλήρωσης, αναφορικά με τις συμβάσεις που θα συνάψουν στο μέλλον (Posner & Rosenfield: 1977: 114). Πρόκειται, λοιπόν, για μία οικονομική λογική παροχής κινήτρων συμπεριφοράς στους ανθρώπους, ώστε να πετύχουν το σκοπό της συναλλαγής τους με το μικρότερο δυνατό κόστος.

4.6. Συμπεράσματα

Η αβεβαιότητα συνεπάγεται κινδύνους που μπορεί να επιφέρουν δυσμενή μεταβολή των συνθηκών υπό τις οποίες καταρτίστηκε μία σύμβαση, αυξάνοντας παράλληλα το συναλλακτικό κόστος. Ανεξαρτήτως του χαρακτήρα του εκάστοτε κινδύνου ως συνήθους και προβλέψιμου ή μη, τόσο ο ίδιος όσο και το εξ αυτού κόστος, πρέπει να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά, προς διασφάλιση της συμβατικής δικαιοσύνης και κοινωνικής ευημερίας. Η νομική και οικονομική επιστήμη παρέχουν τα κατάλληλα εργαλεία για την επίτευξη του σκοπού αυτού είτε ενισχύοντας την αυτόνομη ρύθμιση της συμβατικής σχέσης, με την εκούσια ανάληψη, ρητά ή σιωπηρά, του κινδύνου ή του κόστους από τα μέρη είτε επιτρέποντας την ετερόνομη ρύθμιση από το δικαστήριο, μέσω ειδικών νομοθετικών προβλέψεων, θεωρητικών κατασκευών και οικονομικών κριτηρίων, που ανταποκρίνονται στην υποθετική βούληση των μερών αναφορικά με τη ρύθμιση της έννομης σχέσης τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΩΜΑΛΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΛΟΓΩ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ

5.1. Εισαγωγικά

Αναφέρθηκε ήδη ότι στο ελληνικό ενοχικό δίκαιο ισχύει η αρχή της υπαιτιότητας, βάσει της οποίας ο αθετήσας τις ενοχικές υποχρεώσεις του υπέχει ευθύνη προς εκπλήρωση ή αποζημίωση, μόνο εφόσον βαρύνεται με δόλο ή αμέλεια ως προς την αθέτηση. Η δε αμέλεια συνίσταται στη μη καταβολή της δέουσας στις συναλλαγές επιμέλειας (330 ΑΚ). Στον ελληνικό ΑΚ καθιερώνονται διατάξεις που συγχωρούν, υπό προϋποθέσεις, την αθέτηση συμβατικών υποχρεώσεων, αν οφείλεται σε γεγονότα για τα οποία ο αθετήσας δεν ευθύνεται, κάμπτοντας την αρχή της *pacta sunt servanda*. Τέτοια γεγονότα είναι, με την επιφύλαξη αντίθετης συμβατικής ρύθμισης, τα τυχηρά εν ευρεία έννοια που, όπως ήδη αναφέρθηκε, διακρίνονται σε τυχηρά εν στενή έννοια και σε γεγονότα ανωτέρας βίας και μπορούν να συνίστανται σε φυσικά γεγονότα, ανθρώπινες πράξεις ή πράξεις και μέτρα της κρατικής εξουσίας (Σπυριδάκης 2004: 57).

5.2. Θεωρητικές και νομοθετικές ρυθμίσεις περί απαλλαγής από τη συμβατική ευθύνη στην ελληνική έννομη τάξη

5.2.1. Η θεωρία περί ανωτέρας βίας

Η θεωρία περί ανωτέρας βίας χρησιμοποιείται συχνά προκειμένου να αντιμετωπιστούν ζητήματα μεταβολής συνθηκών, έχει τις ρίζες της στη γαλλική έννομη τάξη, συναντάται κυρίως υπό τη μορφή απαλλακτικής συμβατικής ρήτρας και στις χώρες του *civil law*, αναγνωρίζεται και εκ του νόμου ως λόγος απαλλαγής από τις συμβατικές υποχρεώσεις (Renjith 2020: 1). Οι προϋποθέσεις εφαρμογής της έγκεινται σωρευτικά στην αδυναμία ή καθυστέρηση εκπλήρωσης της παροχής, στην αιτιώδη πρόκληση της αδυναμίας ή της καθυστέρησης εκπλήρωσης από γεγονός απρόβλεπτο και πέραν του ελέγχου των συμβαλλομένων και στην ανυπαρξία εύλογων μέτρων αποτροπής ή περιορισμού του γεγονότος ή των συνεπειών του από τα μέρη (Μαργαρίτης & Μαργαρίτη 2016: 293 επ.).

Η επιτυχής επίκληση της ανωτέρας βίας έχει ως έννομο αποτέλεσμα είτε την άμεση, ολική ή μερική, λύση της σύμβασης και την αντίστοιχη απαλλαγή από τις συμβατικές υποχρεώσεις είτε τη λύση μετά από συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, υπό την προϋπόθεση ότι το μέρος που επικαλείται την επέλευση γεγονότος ανωτέρας βίας που καθιστά αδύνατη ή δυσχε-

ρή την εκπλήρωση έχει ειδοποιήσει σχετικά τον αντισυμβαλλόμενο του, με την ειδοποίηση να αποτελεί σημείο αφετηρίας για τη λύση είτε, τέλος, την προσωρινή αναστολή της σύμβασης και τη συνέχισή μετά το πέρας του γεγονότος ανωτέρας βίας, με ενδεχόμενη παράταση της διάρκειάς της, αν αυτό είναι εφικτό (Renjith 2020: 6).

5.2.2. Οι διατάξεις των άρθρων 336 και 380 ΑΚ περί ανυπαίτιας αδυναμίας εκπλήρωσης

Στην ελληνική έννομη τάξη η ανυπαίτια αδυναμία εκπλήρωσης ρυθμίζεται από τις διατάξεις των άρθρων 336 και 380 ΑΚ. Η πρώτη, αναλόγως του αν η αδυναμία είναι ολική ή μερική, προβλέπει αντίστοιχα την ολική ή μερική απαλλαγή του οφειλέτη τόσο από την πρωτογενή υποχρέωση προς εκπλήρωση της παροχής όσο και από τη δευτερογενή υποχρέωση προς αποζημίωση για παραβίαση των συμφωνηθέντων, αν ο ίδιος αποδείξει ότι η αδυναμία οφείλεται σε γεγονός για το οποίο δεν ευθύνεται, επιρρίπτοντας, έτσι, τον κίνδυνο της παροχής στο δανειστή, ο οποίος χάνει την αξίωσή του γι' αυτήν. Ο νόμος, ωστόσο, επιβάλλει στον οφειλέτη δύο παρεπόμενες υποχρεώσεις έναντι του αντισυμβαλλομένου του, υποχρεώνοντάς τον, αφενός, σε άμεση ειδοποίηση περί της αδυναμίας, άλλως υπέχει ευθύνη αποζημίωσης για τυχόν ζημία οφειλόμενη στην παράβαση της συγκεκριμένης παρεπόμενης υποχρέωσής του, αφετέρου δε, σε απόδοση κάθε περιουσιακού οφέλους που αποκόμισε ένεκα του γεγονότος που επέφερε αδυναμία εκπλήρωσης (338 ΑΚ) (Γεωργιάδης & Σταθόπουλος 1979: 224).

Η 380 ΑΚ αναφέρεται στις αμοτεροβαρείς συμβάσεις, όπου υφίσταται αλληλεξάρτηση παροχής και αντιπαροχής και, συνεπώς, η αδυναμία εκπλήρωσης μίας εξ αυτών επηρεάζει και την εκπλήρωση της άλλης. Η διάταξη καθιερώνει τον κανόνα της κοινής απαλλαγής των μερών από κάθε υποχρέωση, επιρρίπτοντας τον κίνδυνο στον οφειλέτη της αδύνατης παροχής, ο οποίος, αφενός, χάνει την παροχή, αφετέρου, δεν δικαιούται την αντιπαροχή και σε περίπτωση που την έλαβε οφείλει να την επιστρέψει κατά τις διατάξεις περί αδικαιολόγητου πλουτισμού (Σταθόπουλος 2013: 462). Η υποχρέωση επιστροφής τυχόν προκαταβληθέντων ποσών καθιερώνεται ως μία μορφή αποζημίωσης, διότι ναι μεν πρόκειται για ανυπαίτια αδυναμία, αλλά το αντικειμενικό γεγονός της μη εκπλήρωσης παραμένει, με αποτέλεσμα να είναι άδικο για το δανειστή να χάσει και την παροχή που δικαιούται και την αντιπαροχή που έχει ήδη δώσει εν όλω ή εν μέρει (Schwartz 2020: 51). Αν η αδυναμία είναι μερική, τότε η κοινή απαλλαγή επέρχεται στην αντίστοιχη έκταση (Σπυριδάκης 2004: 295).

5.2.3. Αντιμετώπιση περιπτώσεων προσωρινής αδυναμίας και υπερημερίας

Στις περιπτώσεις προσωρινής αδυναμίας, που συνεπάγεται καθυστέρηση εκπλήρωσης, εφαρμόζονται, κατ' αρχήν, οι διατάξεις του ΑΚ περί υπερημερίας. Αναφορικά με τον οφειλέτη, η υπερημερία προϋποθέτει υπαιτιότητα, συνεπώς, αν αποδείξει ότι η καθυστέρηση οφείλεται σε γεγονός για το οποίο δεν έχει ευθύνη, εξακολουθεί μεν να οφείλει την παροχή του, όμως απαλλάσσεται από την υποχρέωση προς αποζημίωση του δανειστή ένεκα της καθυστέρησης και εν γένει από τις συνέπειες που προβλέπουν οι διατάξεις των άρθρων 343επ ΑΚ. Έτσι, ο δανειστής υποχρεούται να περιμένει την εκπλήρωση έως την άρση του κωλύματος που προκάλεσε την καθυστέρηση, εκτός αν επικαλεστεί την αρχή της καλής πίστης ή τη διάταξη του άρθρου 401 ΑΚ, καταγγέλλοντας τη σύμβαση ή υπαναχωρώντας από αυτήν (Δοβλές 2020: 25 επ.). Σε κάθε περίπτωση, λαμβάνεται υπόψη η διάταξη του άρθρου 323 ΑΚ, αναφορικά με τον προσήκοντα χρόνο εκπλήρωσης της παροχής, βάσει των όρων της σύμβασης, των περιστάσεων, τη φύση της ενοχής, την καλή πίστη κ.α.

Ειδικότερα, η 401 ΑΚ αναφέρεται στις συμβάσεις σχετικά ακριβόχρονης εκπλήρωσης, στις οποίες, σε αντίθεση με τις συμβάσεις απόλυτα ακριβόχρονης εκπλήρωσης, η παροχή εξακολουθεί να είναι χρήσιμη για το δανειστή παρά την καθυστέρηση, απλώς ο τελευταίος ενδιαφέρεται να τη λάβει στο συμβατικά καθορισμένο χρόνο. Ο νόμος δίνει, έτσι, στο δανειστή δύο επιλογές, αφήνοντας στην κρίση του ποια εναλλακτική ανταποκρίνεται περισσότερο στο συμφέρον του, δηλαδή να υπαναχωρήσει από τη σύμβαση ή να απαιτήσει την παροχή, όταν αρθεί το κώλυμα, ενημερώνοντας σχετικά τον αντισυμβαλλόμενο του. Το δικαίωμα υπαναχώρησης παρέχεται ανεξαρτήτως υπαιτιότητας του οφειλέτη, αρκεί δηλαδή το αντικειμενικό γεγονός της καθυστερημένης εκτέλεσης της παροχής (ΑΠ 1636/2018).

Αναφορικά με το δανειστή, ο νόμος δεν απαιτεί υπαιτιότητα για την επέλευση υπερημερίας στο πρόσωπό του, αλλά αρκεί η για οποιονδήποτε λόγο μη αποδοχή της παροχής, υπό την προϋπόθεση ότι αυτή είναι δυνατή και προσφέρεται από τον οφειλέτη πραγματικά και προσηκόντως. Στις, δε, αμφοτεροβαρείς συμβάσεις, επέρχεται υπερημερία, αν ο δανειστής αποδέχεται μεν την προσφερόμενη σε αυτόν παροχή, αλλά δεν εκπληρώνει την αντιπαροχή στην οποία υποχρεούται (ΑΚ 353). Με τις εν λόγω προβλέψεις, η αποδοχή της παροχής καθιερώνεται τελικά ως βάρος για το δανειστή, ο οποίος, ακόμα και αν δικαιολογημένα την αρνείται, έρχεται αντιμέτωπος με δυσμενείς συνέπειες. Στο πλαίσιο της πανδημίας και των επιπτώσεών της, στην οποία θα γίνει ειδικότερη αναφορά παρακάτω, η υπερημερία του δανειστή θα μπορούσε να αποκλειστεί είτε με την εκ μέρους του επίκληση ότι η παροχή του οφειλέτη

δεν ήταν προσήκουσα, λόγω χάρη λόγω καθυστερημένης προσφοράς της, χαμηλής ποιότητας ή ποσότητας της παροχής ή άλλων πλημμελειών εκπλήρωσης (ΑΚ 349, 352), είτε με επίκληση της ΑΚ 354, αν υφίσταται προσωρινό κώλυμα αποδοχής, οφειλόμενο λόγω χάρη στην ασθένεια του δανειστή από κορονοϊό ή στην αναγκαστική αναστολή λειτουργίας της επιχείρησής του, βάσει των κυβερνητικών εντολών (Σπυριδάκης 2004: 263).

5.2.4. Η διάταξη του άρθρου 388 ΑΚ περί απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών

Η διάταξη του άρθρου 388 ΑΚ αποτελεί τη βασική ρύθμιση της ελληνικής έννομης τάξης για την απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών, που συνδέεται με το θεσμό της έκλειψης του δικαιοπρακτικού θεμελίου (Καραμπατζός 2006: 60). Η εφαρμογή της διάταξης εξαρτάται από την πλήρωση συγκεκριμένων αυστηρών προϋποθέσεων που έχουν ως εξής:

Α) Ύπαρξη αμφοτεροβαρούς σύμβασης, δηλαδή εκείνης που δημιουργεί στα μέρη εκατέρωθεν ενοχικές υποχρεώσεις και αντίστοιχα ενοχικά δικαιώματα. Η ρύθμιση αναφέρεται σε περιπτώσεις, όπου έχει διαρραγεί η συμβατική ισορροπία μεταξύ παροχής και αντιπαροχής, με αποτέλεσμα να πλήττονται τα συμφέροντα ενός συμβαλλομένου και κατ' επέκταση ο σκοπός της σύμβασης, που έγκειται σε μία αμοιβαία επωφελή συναλλαγή.

Β) Ανατροπή του δικαιοπρακτικού θεμελίου, που επέρχεται, όταν υφίσταται διάσταση μεταξύ, αφενός, των δεδομένων και πραγματικών περιστατικών που επικρατούσαν κατά την κατάρτιση της σύμβασης και επί των οποίων οι συμβαλλόμενοι στήριξαν τη συμφωνία τους και, αφετέρου, των δεδομένων και πραγματικών περιστατικών που επήλθαν μεταγενέστερα και επί των οποίων τα μέρη καλούνται να εκπληρώσουν τις συμβατικές τους υποχρεώσεις. Η εν λόγω προϋπόθεση εισάγει, μεν, ένα υποκειμενικό κριτήριο, απαιτώντας τα μεταβληθέντα πραγματικά περιστατικά, είτε τα μέρη τα ανέφεραν ρητά στη σύμβαση είτε βασίσθηκαν σε αυτά σιωπηρά, να ήταν κρίσιμα για τη σύναψη της σύμβασης, κατά τις υποκειμενικές παραστάσεις και τη βούλησή τους, το αντικειμενικοποιεί, όμως, διττά, απαιτώντας, αφενός, το δικαιοπρακτικό θεμέλιο να είναι κοινό για τους δύο συμβαλλομένους και εισάγοντας, αφετέρου, την καλή πίστη και τα συναλλακτικά ήθη ως περιοριστικά κριτήρια, βάσει των οποίων εκτιμάται, αν τα εκάστοτε περιστατικά που μεταβλήθηκαν μπορούν να θεωρηθούν κρίσιμα για τη συγκεκριμένη σύμβαση, λαμβανομένου υπόψη και του σκοπού στον οποίο απέβλεψαν τα μέρη (Σταθόπουλος 2013: 493). Περαιτέρω, παρότι δεν αναφέρεται ρητά στη διάταξη, από τη συνολική θεώρηση του ενοχικού δικαίου και από άλλες διατάξεις που για τη λύση μιας σύμβασης απαιτούν «σπουδαίο λόγο», «ουσιώδες ελάττωμα», «ισχυρό κλονισμό» κλπ (κα-

ταγγελία, υπαναχώρηση, διαζύγιο κλπ), προκύπτει ότι η μεταβολή του δικαιοπρακτικού θεμελίου πρέπει να είναι σημαντική (Καραμπατζός 2006: 50).

Γ) Η επέλευση της μεταβολής του δικαιοπρακτικού θεμελίου τοποθετείται μετά τη σύναψη της σύμβασης, στο στάδιο που τα αποτελέσματά της δεν εξαρτώνται από τη βούληση των συμβαλλομένων, οι οποίοι έχουν πλέον δεσμευτεί στην τήρηση των υπεσχημένων και δε δύνανται, κατ' αρχήν, να αποκλίνουν από αυτήν. Αν η προϋπόθεση αυτή δεν πληρούται, τότε ενδέχεται να τίθενται σε εφαρμογή άλλες διατάξεις, αναφερόμενες λόγου χάρη στην καλή πίστη (288 ΑΚ), στην πλάνη (142 ΑΚ) ή και στην αισχροκερδή δικαιοπραξία (179 ΑΚ) (Γεωργιάδης & Σταθόπουλος 1979: 370). Σημειωτέον ότι η γερμανική έννομη τάξη δεν προβλέπει την εν λόγω προϋπόθεση, συνεπώς, το αντίστοιχο άρθρο 313 του γερμανικού ΑΚ, εφαρμόζεται και σε περίπτωση αρχικής κοινής πλάνης ή πλάνης του ενός συμβαλλομένου περί της ύπαρξης των κρίσιμων για την κατάρτιση της σύμβασης περιστατικών (Berger & Behn 2020: 123).

Δ) Η ανατροπή του δικαιοπρακτικού θεμελίου πρέπει να οφείλεται σε έκτακτους και απρόβλεπτους λόγους, που συνίστανται σε περιστατικά μη επερχόμενα κατά την συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων, αλλά προκαλούμενα από ασυνήθιστα γεγονότα, φυσικά, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά κλπ (ΑΠ 800/2020), τα οποία κινούνται εκτός ή εντός αγοράς, εντάσσονται ή όχι στην έννοια της ανωτέρας βίας, έχουν γενικό ή τοπικό χαρακτήρα, υπό την προϋπόθεση ότι στην τελευταία περίπτωση δεν είναι σχετικά συνήθη για το συγκεκριμένο τόπο, όπως λόγου χάρη ένας πόλεμος στη Μέση Ανατολή ή μία σφοδρή χιονοθύελλα στο Σικάγο (Hatzis 1999: 215). Οι λόγοι αυτοί μπορεί να συνδέονται με έναν ή περισσότερους συμβαλλομένους, πχ στην περίπτωση του Covid-19 να συνίστανται σε θάνατο, βαριά ασθένεια, αναστολή της επιχείρησης τουλάχιστον ενός εκ των μερών, δεν δημιουργούνται, όμως, με τη βούληση των μερών, τα οποία έτσι δεν μπορούν να προβλέψουν ούτε τους ίδιους ούτε τις συνέπειες τους, ώστε να είναι σε θέση να προγραμματίσουν αναλόγως τις συναλλακτικές τους ενέργειες προς επίτευξη των συμφερόντων τους.

Ο χαρακτήρας του απρόβλεπτου εκτιμάται ad hoc, λαμβανομένων υπόψη ποικίλων αξιολογικών κριτηρίων, όπως η συναλλακτική πείρα των συμβαλλομένων στην κρινόμενη σύμβαση, το μορφωτικό και διανοητικό τους επίπεδο, τυχόν ειδικές γνώσεις ή ειδικές σχέσεις που παρέχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε πληροφορίες κλπ. Περαιτέρω, νομολογιακά⁸ γί-

---

⁸ ΕφΠερ. 8/2021, ΑΠ 1145/2019, ΑΠ 155/2018

νεται δεκτή η πλήρωση της εν λόγω προϋπόθεσης και σε περιπτώσεις όπου το υπό εξέταση περιστατικό έχει μεν προβλεφθεί, αλλά η έκταση και οι συνέπειές του είναι τόσο ουσιώδεις, ώστε η πράγματι επελθούσα μεταβολή να ξεπερνά το μέτρο της συνήθους και ευλόγου πρόβλεψης και να μη δύναται να καλυφθεί από τον αναληφθέντα με την πρόβλεψη κίνδυνο.

Ε) Συνεπεία της μεταβολής των συνθηκών η παροχή πρέπει να έγινε υπέρμετρα επαχθής σε σχέση με την αντιπαροχή, να υφίσταται ουσιώδης διατάραξη της αρχικής οικονομικής ισορροπίας, μία σημαντική διαφορά μεταξύ της αρχικής συμβατικής ρύθμισης και της μεταγενέστερης πραγματικότητας. Η εν λόγω διαφορά καθιστά τη σύμβαση φυσικώς και νομικώς δυνατή, αλλά οικονομικώς και πρακτικώς ασύμφορη, και δύναται να προκαλείται είτε από σημαντική αύξηση των εξόδων και δαπανών πέραν του προϋπολογισμού των μερών είτε από σημαντική μείωση του προσδοκώμενου κέρδους από τη σύμβαση (Hatzis 1999: 195). Ωστόσο, η συνδρομή αυτής της προϋπόθεσης εκλείπει, αν το μέρος που υπέστη αύξηση εξόδων ή μείωση κερδών, ανέλαβε το συγκεκριμένο κίνδυνο (σε εύλογο βαθμό) είτε μέσω σχετικής συμβατικής πρόβλεψης είτε εκ της φύσεως της υπό εξέτασης σύμβασης ως καθαρά κερδοσκοπικής (Berger & Behn 2020: 119).⁹

Περαιτέρω, δεν αρκεί η απλή δυσχέρεια ως προς την εκπλήρωση της παροχής ούτε απαιτείται ο οφειλέτης να οδηγείται σε οικονομική καταστροφή λόγω της δημιουργηθείσας δυσαναλογίας (Πρ.Πειρ. 19/1994), συνεπώς το υπέρμετρα επαχθές έγκειται στο ότι η εκπλήρωση της παροχής εκ μέρους του οφειλέτη, ως συμφωνήθηκε, δεν μπορεί να γίνει, δεδομένων των συνθηκών, ανεκτή βάσει της καλής πίστης, διότι υπερβαίνει το «όριο θυσίας» που δύναται να αξιωθεί από αυτόν.

Το υπέρμετρα επαχθές κρίνεται με αντικειμενικά κριτήρια και λαμβάνονται υπόψη και εξωσυμβατικοί παράγοντες, όπως η οικονομική - περιουσιακή κατάσταση των μερών, τα συμφέροντα και οι ανάγκες που προσδοκούσαν να ικανοποιήσουν με τη συναλλαγή τους, το αναμενόμενο κέρδος από τη σύμβαση, τυχόν υποχρεώσεις προς τρίτους, των οποίων η εκπλήρωση εξαρτάται από την κρινόμενη σύμβαση κλπ (ΑΠ 339/2020, ΑΠ 566/2018). Βάσει συνολικής αξιολόγησης, συγκρίνεται η αξία της παροχής με αυτήν της αντιπαροχής και καθορίζεται το ακριβές ύψος της ζημίας του οφειλέτη, ώστε να συναχθεί, αν αυτό συνεπάγεται υπερβολική δυσχέρεια και υπέρβαση των αναληφθέντων κινδύνων. Η μερική ή ολική εκπλήρωση της σύμβασης παρά την ύπαρξη του γεγονότος που την παρεμποδίζει θεωρείται στοι-

---

⁹ Αναφερόμενοι οι συγγραφείς στο άρθρο 1195 του γαλλικού ΑΚ, του οποίου η ρύθμιση μοιάζει μ' αυτή του άρθρου 388 του ελληνικού ΑΚ.

χείο ενδεικτικό της μη πλήρωσης της εν λόγω προϋπόθεσης, εκτός αν ο συμβαλλόμενος που επικαλείται την προστασία της διάταξης είχε ρητώς επιφυλαχθεί υπέρ αυτής (Καραμπατζός 2006: 69).

5.3. Η αντιμετώπιση της δυσχέρειας εκπλήρωσης

Η δυσχέρεια εκπλήρωσης, στοιχειοθετούμενη ουσιαστικά από το στοιχείο της ιδιαίτερης επάχθειας που καθιερώνει η διάταξη του άρθρου 388 ΑΚ, διαφοροποιείται από την έννοια της αδυναμίας, η οποία περιλαμβάνει κατά κανόνα μόνο τη φυσική και νομική αδυναμία. Σε αυτή την περίπτωση, η παροχή είναι μεν δυνατή και εκπληρώσιμη, αλλά η μεταβολή των συνθηκών είναι τόσο δραστική, ώστε κάποιος συμβαλλόμενος να αντιμετωπίζει εξαιρετικές δυσκολίες αναφορικά με την τήρηση των συμφωνηθέντων. Η λογική της δυσχέρειας εκπλήρωσης έγκειται στην έκλειψη του δικαιοπρακτικού θεμελίου, ήτοι των περιστατικών που αποτέλεσαν το θεμέλιο για τη σύναψη της σύμβασης, αυτών στα οποία στηρίχθηκαν από κοινού τα μέρη μιας συναλλαγής, ώστε, αν γνώριζαν τη μεταγενέστερη έκλειψή τους, δε θα είχαν προβεί στην κατάρτιση της συγκεκριμένης συμφωνίας.

5.3.1. Η έλλειψη ειδικής ρύθμισης και οι λύσεις στην ελληνική έννομη τάξη

Η εν λόγω μορφή ανώμαλης εξέλιξης της ενοχής δε ρυθμίζεται ειδικά στο νόμο με αποτέλεσμα να αποτελεί ζήτημα ερμηνείας, αν εντάσσεται στο πεδίο εφαρμογής των διατάξεων περί αδυναμίας, νοούμενης υπό την ευρύτερη δυνατή έννοια που περιλαμβάνει και την οικονομική ή προσωπική-ηθική δυσχέρεια εκπλήρωσης ή αν εφαρμόζεται σε αυτήν ο θεσμός της μεταγενέστερης εκλείψεως του δικαιοπρακτικού θεμελίου και οι διατάξεις των άρθρων 288 και 388 ΑΚ (Σταθόπουλος 2013: 419). Οι άνω δύο νομικές δυνατότητες διαφοροποιούνται ως προς την έκταση της διαπλαστικής εξουσίας που παρέχεται εκ του νόμου στο δικαστήριο, διότι οι διατάξεις περί αδυναμίας επιτρέπουν μόνο τη λύση της σύμβασης, ενώ οι 288 και 388 ΑΚ δίνουν επιπλέον τη δυνατότητα αναπροσαρμογής της από το δικαστή, ο οποίος μπορεί, έτσι, να επέμβει καθοριστικά στον ιδιωτικό συμβατικό δεσμό, ενεργώντας ως τρίτος δικαιοπρακτών (Καραμπατζός 2006: 21).

Κάθε άνθρωπος, καταρτίζοντας μία σύμβαση, οφείλει να υπολογίσει, σύμφωνα με τις δυνάμεις και τα συμφέροντά του, αν είναι ή όχι σε θέση να τηρήσει τις υποχρεώσεις του έναντι του αντισυμβαλλομένου του. Εφόσον συναλλάσσεται οικειοθελώς, εν γνώση του υποβάλλεται σε συνήθεις και εύλογες θυσίες, κρίνοντας ότι το όφελος από τη συναλλαγή θα είναι μεγαλύτερο από το κόστος αυτών, το οποίο δύναται να υπολογίσει εκ των προτέρων, ανα-

λαμβάνοντας το σχετικό κίνδυνο. Όταν επέρχεται μία απρόοπτη μεταβολή των συνθηκών, οι υπολογισμοί και οι προσδοκίες των μερών ανατρέπονται, με συνέπεια οι θυσίες που καλείται να αντιμετωπίσει τουλάχιστον ένας εξ αυτών να ξεπερνούν σημαντικά το μέτρο του ευλόγου, σε βαθμό που το δίκαιο δεν μπορεί να αξιώσει από τον πληγέντα συμβαλλόμενο την εκπλήρωση, βάσει των συμφωνηθέντων. Αναλόγως της δραστηρότητας της μεταβολής επί της συμβατικής σχέσης και του μεγέθους των θυσιών (Καραμπατζός 2006: 10), στις οποίες, υπό τα νέα δεδομένα, καλούνται τα μέρη να υποβληθούν προς εκπλήρωση των παροχών τους, θα κριθεί τελικώς ποιες διατάξεις θα εφαρμοστούν στην περίπτωση της δυσχέρειας εκπλήρωσης.

Σύμφωνα με την ΑΠ 93/1967, αδυναμία υφίσταται «όταν είναι τι θεωρητικώς μεν δυνατό, αλλά δύναται να πραγματοποιηθεί δια δαπανών καθ' υπερβολήν μεγάλων και δυσαναλόγων οικονομικών θυσιών ή κινδύνων εν γένει, εις ουδεμίαν λογικήν σχέσιν προς το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα ευρισκομένων.» Πρόκειται για μία διεύρυνση της έννοιας, η οποία κρίνεται αναγκαία και υπαγορεύει την κάμψη την αρχή της τήρησης των συμφωνημένων, όταν οι προσωπικές και οικονομικές θυσίες ενός συμβαλλομένου είναι ιδιαίτερα επαχθείς, υπέρμετρες και δυσανάλογες σε σχέση με το όφελος εκ της συμβάσεως, ώστε να μη μπορούν να αξιωθούν από αυτόν, βάσει της καλής πίστης και των συναλλακτικών ηθών που λαμβάνονται υπόψη κατά την εκπλήρωση των παροχών κατ' επιταγή της διάταξης του άρθρου 288 ΑΚ. Αν ο βαθμός της δυσχέρειας δεν αγγίζει τα όρια της αδυναμίας, προκειμένου να επιφέρει αυτοδικαίως την απαλλαγή του οφειλέτη από τις συμβατικές του υποχρεώσεις, τότε μπορεί ο τελευταίος να αιτηθεί από το δικαστήριο την αναπροσαρμογή ή τη λύση της σύμβασης, βασιζόμενος στους διορθωτικούς μηχανισμούς του δικαίου, ήτοι τις διατάξεις των άρθρων 288 και 388 ΑΚ. Η 388 ΑΚ αποτελεί μάλιστα εξειδίκευση της 288 ΑΚ, η οποία εκτός από γενική διάταξη που πρέπει σε κάθε περίπτωση να λαμβάνεται υπόψη κατά την εκπλήρωση των παροχών και κατά την εφαρμογή των λοιπών διατάξεων του ενοχικού δικαίου, συνιστά βασικό διορθωτικό μηχανισμό που εφαρμόζεται, όταν δεν πληρούνται οι αυστηρές προϋποθέσεις της 388 ΑΚ (Γεωργιάδης & Σταθόπουλος 1979: 36).

5.3.2. Σύντομη αναφορά στις ξένες έννομες τάξεις

Οι δύο βασικές θεωρίες γύρω από τις οποίες κινούνται οι ρυθμίσεις για τη μεταβολή των συνθηκών στις διάφορες έννομες τάξεις είναι η θεωρία περί ανωτέρας βίας και η θεωρία περί δυσχέρειας εκπλήρωσης, που διαφέρουν ως προς το ότι η πρώτη προϋποθέτει αδυναμία παροχής, ενώ η δεύτερη δυσχέρεια εκτέλεσης μιας δυνατής παροχής (Berger & Behn 2020: 88). Στις χώρες του *common law*, όπου η δεσμευτική ισχύς των συμφωνηθέντων έχει περιο-

πτη θέση, η απαλλαγή από τις συμβατικές υποχρεώσεις αντιμετωπίζεται αυστηρά, δικαιολογούμενη κυρίως για λόγους αδυναμίας, εφόσον κανείς δεν υποχρεούται στα αδύνατα. Αντιθέτως, οι χώρες του *civil law*, εφαρμόζοντας εκτενέστερα την αρχή της επιείκειας τα τελευταία χρόνια, αντιμετωπίζουν φιλικότερα τη δυσχέρεια εκπληρώσεως, περιλαμβάνοντας διατάξεις που επιτρέπουν την υπό προϋποθέσεις λύση ή την αναπροσαρμογή της σύμβασης σε περίπτωση απρόοπτης μεταβολής των συνθηκών (Berger & Behn 2020: 115 επ).

Στη Γερμανία, ο θεσμός της εκλείψεως του δικαιοπρακτικού θεμελίου αντιμετωπιζόταν μόνο σε θεωρητικό και νομολογιακό επίπεδο μέχρι το 2002. Η θεωρία και η νομολογία έτειναν, αρχικά, περισσότερο προς την προστασία της αρχής *pacta sunt servanda*, εξάροντας τη σημασία ιδίως της βούλησης των συμβαλλομένων, των παραστάσεων τους αναφορικά με τις συνθήκες σύναψης της συμφωνίας τους, του τύπου της εκάστοτε κρινόμενης σύμβασης, της συμβατικής κατανομής του κινδύνου, του σκοπού της εκάστοτε συναλλαγής και δεχόμενες την επικουρική και περιορισμένη εφαρμογή του θεσμού της εκλείψεως του δικαιοπρακτικού θεμελίου (Καραμπατζός 2006: 149 επ).

Το 2002 εισήχθη στο γερμανικό ΑΚ η διάταξη του άρθρου 313, αντίστοιχη της 388 του ελληνικού ΑΚ, αντιμετωπίζοντας πλέον ρητά το ζήτημα, μέσω ενός συνδυασμού των θεωριών και της νομολογίας που είχαν ήδη αναπτυχθεί. Η διάταξη προϋποθέτει μεταγενέστερη της σύναψης της συμβάσεως, ουσιώδη μεταβολή των περιστάσεων, τις οποίες τα μέρη έθεσαν ως θεμέλιο, υποκειμενικό ή αντικειμενικό, της συμφωνίας τους, απρόβλεπτη μεταβολή, ώστε τα μέρη, αν την είχαν προβλέψει, δε θα είχαν καταρτίσει τη σύμβαση ή θα της είχαν προσδώσει διαφορετικό περιεχόμενο, λήψη υπόψη της κατανομής του κινδύνου, όπως προκύπτει από τη σύμβαση ή το νόμο και του συνόλου των περιστάσεων της κρινόμενης συναλλαγής και προβλέπει ως έννομη συνέπεια την αναπροσαρμογή της σύμβασης, αν από τη συνολική εκτίμηση προκύπτει ότι δεν μπορεί να αξιωθεί εύλογα η συνέχισή της χωρίς τροποποίηση, ή τη λύση της, ως έσχατο μέσο, αν η αναπροσαρμογή δεν είναι εφικτή ή δεν μπορεί να γίνει εύλογα αποδεκτή από κάποιο συμβαλλόμενο (313 BGB).

Στη Γαλλία, η απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών και η ανώμαλη εξέλιξη των συμβάσεων αντιμετωπίζεται ως επί το πλείστον αυτόνομα, μέσω συμβατικών ρητρών που έχει διαμορφώσει η συναλλακτική πρακτική, ενώ η ετερόνομη ρύθμιση γίνεται δεκτή περιορισμένα κυρίως στο πλαίσιο των διοικητικών διαφορών. Αναφορικά με τις πολιτικές διαφορές, αναπτύχθηκε, χωρίς επιτυχία, η θεωρία του απρόβλεπτου (*théorie de l'imprévision*), η οποία εφαρμόζεται εκτενεστέρα από τα διοικητικά δικαστήρια και κυρίως το Conseil d'État. Νο-

μολογιακά, η αρχή της τήρησης των υπεσχημένων θεωρείται ιερή και δύναται να καμφθεί μόνο κατ' εξαίρεση, υπό τις αυστηρές προϋποθέσεις της αδυναμίας παροχής ή της θεωρίας περί ανωτέρας βίας, ενώ παραμένει, κατ' αρχήν, απαραβίαστη ακόμα και σε περιπτώσεις εξαιρετικά σοβαρής δυσχέρειας. Περαιτέρω εξαιρέσεις υιοθετούν τα διοικητικά δικαστήρια ουσίας, τα οποία εκτιμούν τα πραγματικά περιστατικά της εκάστοτε υπόθεσης, λαμβάνοντας υπόψη το μέγεθος της οικονομικής δυσχέρειας που αντιμετωπίζει το μέρος που θίγεται από την απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών και το Conseil d' État, που απαιτεί σοβαρή ανατροπή της συμβατικής ισορροπίας και δικαιοσύνης και ανάγκη προστασίας του δημοσίου συμφέροντος που εξυπηρετεί η κρινόμενη σύμβαση, προκειμένου να επιτραπεί η επέμβαση του δικαστή στο συμβατικό δεσμό (Καραμπατζός 2006: 211-221).

Το 2016 εισήχθη στο γαλλικό δίκαιο των συμβάσεων το άρθρο 1195 CC, το οποίο προβλέπει ότι, αν επέλθει μεταβολή των συνθηκών που ήταν απρόβλεπτη κατά τη σύναψη της σύμβασης, καθιστά την εκπλήρωση της παροχής ενός συμβαλλόμενου υπερβολικά επαχθή και ο κίνδυνος της εν λόγω μεταβολής δεν είχε αναληφθεί από το μέρος που πλήττεται, τότε το τελευταίο μπορεί να ζητήσει από τον αντισυμβαλλόμενο του την επαναδιαπραγμάτευση της σύμβασης, συνεχίζοντας παράλληλα την εκτέλεση των υποχρεώσεών του. Αν το άνω δεν είναι εφικτό ή αποδεκτό, τα μέρη μπορούν να συμφωνήσουν στη λύση της σύμβασης ή να ζητήσουν από κοινού την αναπροσαρμογή της από το δικαστή. Σε περίπτωση αποτυχίας, ως έσχατο στάδιο προβλέπεται η αναπροσαρμογή ή λύση της σύμβασης από το δικαστή, κατόπιν αιτήματος ενός εκ των συμβαλλομένων (1195 CC).

5.3.3. Ειδικότερα ο θεσμός του *frustration*

Στην Αγγλία, κατ' εξοχήν χώρα του common law, αναπτύχθηκε νομολογιακά ο θεσμός του *frustration* για την επίλυση περιπτώσεων μεταγενέστερης μεταβολής των συνθηκών. Ο θεσμός εφαρμόζεται από τα δικαστήρια της Αγγλίας και της Αμερικής και οι προϋποθέσεις εφαρμογής του έγκεινται στην, μετά τη σύναψη της συμφωνίας, επέλευση, άνευ υπαιτιότητας των μερών, ενός γεγονότος, το οποίο δεν προβλέφθηκε ή δεν μπορούσε εύλογα να προβλεφθεί από κανένα συμβαλλόμενο κατά τη σύναψη της σύμβασης και το οποίο επηρεάζει ουσιωδώς το αντικειμενικό δικαιοπρακτικό θεμέλιο της σύμβασης, επιφέροντας φυσική ή νομική αδυναμία εκπλήρωσης ή καθιστώντας την εκπλήρωση υπό τις νέες συνθήκες ουσιωδώς διάφορη των αρχικώς συμφωνηθέντων (Adegoke 2020: 7).

Αξίζει να σημειωθεί, ότι τόσο στην Αγγλία όσο και στην Αμερική, η εφαρμογή της αρχής του *frustration* προϋποθέτει τη μη ύπαρξη αμέλειας από το μέρος που επικαλείται την προστασία του θεσμού, αναφορικά με την πρόβλεψη του γεγονότος που επέφερε μεταβολή των συνθηκών, διότι η αμέλεια κατά κανόνα θα συνεπάγεται αντικειμενική δυνατότητα πρόβλεψης του κινδύνου και η τελευταία αποκλείει την εφαρμογή της *frustration* κατά την κρατούσα θεωρία και νομολογία στις χώρες αυτές (Καραμπατζός 2006: 281).

Στο πεδίο εφαρμογής του *frustration* εντάσσεται, αρχικά, η φυσική ή νομική αδυναμία, σε αδυναμία, δε, μπορεί να αναχθεί και η «υπέρμετρη καθυστέρηση» που πλήττει ουσιαστικά τα συμφέροντα του δανειστή και κρίνεται βάσει της διάρκειάς της σε σχέση με τη συνολική διάρκεια της σύμβασης. Εδώ ισχύουν αντίστοιχα, όσα αναφέρθηκαν ανωτέρω, για την προσωρινή αδυναμία και υπερημερία στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης. Στο πραγματικό της *frustration* εντάσσεται, επίσης, η ματαίωση του σκοπού χρήσεως της παροχής, που καθιστά την τελευταία άχρηστη ή άνευ αξίας για το συμβαλλόμενο που τη δικαιούται. Ειδικότερα, αναφέρεται στην επέλευση ενός απρόβλεπτου κατά τη σύναψη της σύμβασης περιστατικού, που επέφερε ολική ή μερική έκλειψη ενός όρου ή μιας κατάστασης (*implied condition*),¹⁰ που αποτέλεσε την ουσία για τη σύναψη της σύμβασης, ίσως όχι το μοναδικό σκοπό αυτής, αλλά σίγουρα τον κύριο, ώστε χωρίς την ύπαρξή του δεν υπάρχει πλέον συμφέρον εκπλήρωσης (Crespi 2020: 11 επ.). Τέλος, τρίτη περίπτωση εφαρμογής της *frustration* αποτελεί η σημαντική δυσχέρεια εκπλήρωσης, που συναντάται υπό την έννοια του *impracticability* στην αμερικανική νομολογία. Συγκεκριμένα, στην Αμερική, αναπτύχθηκε η θεωρία του *commercial impracticability*, κυρίως μέσω του *Uniform Commercial Code*, για την αντιμετώπιση περιπτώσεων έκλειψης του δικαιοπρακτικού θεμελίου της σύμβασης, ενώ στο *First Restatement of Contracts*, αναφέρεται ότι ο όρος αδυναμία νοείται υπό μία ευρεία έννοια, που περιλαμβάνει και την *impracticability because of extreme and unreasonable difficulty, expense, injury or loss involved* (Berger & Behn 2020: 103).

Η σημαντική δυσχέρεια, παρότι αναγνωρίζεται θεωρητικά στην Αγγλία και στην Αμερική, στην πράξη γίνεται αποδεκτή μόνο στη δεύτερη, περιορισμένα. Αναφέρεται σε μία τόσο δραστική μεταβολή των συνθηκών, που καθιστά την εκπλήρωση εξαιρετικά επαχθή (*performance excessively onerous or nearly impossible*), ώστε η φύση της υποχρέωσης που καλείται να εκπληρώσει πλέον ο οφειλέτης να είναι τελείως διαφορετική εκείνης που ανα-

---

¹⁰ Υπόθεση *Krell v. Henry* (1903) και λοιπές «υποθέσεις ενθρονίσεως» που αποτέλεσαν σταθμό στην Αγγλία για την ανάπτυξη του θεσμού της *frustration of purpose* και υποθέσεις *Century Lites v. Goodman* (1944), υπόθεση *Lloyd v. Murphy* (1944) της αμερικανικής νομολογίας, σε Καραμπατζό 2006: 249 επ.

λήφθηκε με την αρχική συμφωνία (*performance radically different*) (Καραμπατζός 2006: 230). Συνεπώς, δημιουργείται μία οικονομική βλάβη, η οποία, ενόψει διαφόρων εξωσυμβατικών κριτηρίων, όπως η συνολική περιουσιακή κατάσταση των μερών, το μέτρο και το είδος των τυχόν αναληφθέντων κινδύνων, η ύπαρξη εναλλακτικών τρόπων εκπλήρωσης της παροχής και το κόστος εναλλαγής, είναι προφανώς δυσανάλογη των αρχικώς συμφωνηθέντων, καθιστώντας την παροχή πρακτικώς αδύνατη (Berger & Behn 2020: 100-101).¹¹

Η συνδρομή των άνω προϋποθέσεων ελέγχεται αυστηρά από τα δικαστήρια, που, δείχνοντας εμμονή στην αρχή *pacta sunt servanda*, προχωρούν μόνο στη λύση της σύμβασης, αν η επίκληση του *frustration* από κάποιο μέρος είναι επιτυχής, και όχι την αναπροσαρμογή αυτής, αποφεύγοντας να εμπλακούν στο συμβατικό δεσμό. Παρόλα αυτά, πέραν της απόσβεσης των εκατέρωθεν υποχρεώσεων, ένεκα της λύσης, στην Αγγλία, η *Law Reform (Frustrated contracts) Act* του 1943, προβλέπει ότι οι συμβαλλόμενοι οφείλουν, επιπλέον, να επιστρέψουν τυχόν καταβληθέντα ποσά, αφαιρώντας τα έξοδα στα οποία υποχρεώθηκαν για την εκτέλεση της σύμβασης. Αν δεν κατεβλήθησαν ποσά πριν την επέλευση του απρόβλεπτου γεγονότος, αλλά τα μέρη υπεβλήθησαν σε δαπάνες, δικαιούνται να ζητήσουν από τον αντισυμβαλλόμενο ένα εύλογο ποσό γι' αυτές ως αποζημίωση (Beale & Twigg-Flesner 2020: 3-5).

5.4. Συμπεράσματα

Η προβληματική της μεταβολής των συνθηκών, κυρίως της απρόβλεπτης, ως άρρηκτα συνδεδεμένη με το πλήθος συναλλαγών που διενεργούνται στην καθημερινή ζωή, αντιμετωπίζεται από τις διάφορες έννομες τάξεις, μέσω θεωρητικών και νομολογιακών κατασκευών ή και ειδικών νομοθετικών διατάξεων, που επιτρέπουν την ετερόνομη ρύθμιση της έννομης σχέσης από το δικαστήριο, όταν ελλείπει η αυτόνομη ρύθμιση από τα μέρη. Οι έννομες συνέπειες των εκάστοτε ρυθμίσεων ποικίλλουν, από τη διατήρηση του περιεχομένου της συμφωνίας ως έχει έως την αναπροσαρμογή ή λύση της σύμβασης. Η ύπαρξη διατάξεων που δικαιολογούν την αθέτηση των συμβατικών υποχρεώσεων είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανομή του κινδύνου ενός απρόβλεπτου γεγονότος, διότι αν γίνει δεκτή η εφαρμογή τους, δεν υφίσταται παραβίαση της συμφωνίας, με αποτέλεσμα να επιρρίπτεται ο κίνδυνος στο δανειστή της εκάστοτε συναλλαγής, άλλως η αθέτηση συνεπάγεται ευθύνη του οφειλέτη προς εκπλήρωση ή αποζημίωση και ο σχετικός κίνδυνος επιρρίπτεται σε αυτόν (Posner & Rosenfield 1977: 90).

---

¹¹ Υποθέσεις της δώρυγας του Σουέζ και της ενεργειακής κρίσης του 1973 στην αγγλική και αμερικανική νομολογία, σε Καραμπατζό 2006: 266 επ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο : ΕΠΙΛΥΣΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΑΝΩΜΑΛΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΛΟΓΩ ΤΟΥ COVID-19

6.1. Εισαγωγικά

Αναφορικά με τον Covid-19, το κρίσιμο ερώτημα είναι αν η ίδια η πανδημία, ως υγειονομική κρίση, και τα έκτακτα κυβερνητικά μέτρα αντιμετώπισής της μπορούν να θεωρηθούν γεγονότα απρόβλεπτα και μη οφειλόμενα σε υπαιτιότητα των μερών, καθώς και το ποιος θα αναλάβει τελικά το κόστος της μη εκπλήρωσης της σύμβασης. Σε πρώτο στάδιο εξετάζεται, αν κάποιος από τους συμβαλλομένους έχει αναλάβει, ρητά ή σιωπηρά και με οποιονδήποτε τρόπο, τον κίνδυνο μεταβολής των συνθηκών, ο οποίος μπορεί στην εκάστοτε κρινόμενη περίπτωση να καλύψει και τη μεταβολή που προκλήθηκε από την πανδημία του κορονοϊού, εφόσον πρόκειται για αυτόνομη ρύθμιση της έννομης σχέσης, η οποία τίθεται σε προτεραιότητα. Αν το πρόβλημα επιλύεται ως άνω, τότε η υποχρέωση του αθετήσαντα προς εκπλήρωση ή αποζημίωση παραμένει ακέραια. Σε δεύτερο στάδιο, αν από την ίδια τη σύμβαση δεν προκύπτει ρητά ή σιωπηρά κάποια ρύθμιση, τότε εξετάζεται η εφαρμογή των νομοθετικών διατάξεων και θεσμών περί μεταβολής των συνθηκών, που επιτρέψουν την ετερόνομη ρύθμιση της ενοχής από το δικαστήριο.

6.2. Αξιολόγηση του Covid-19 ως απρόβλεπτου γεγονότος

Πολλές Κυβερνήσεις, δημόσιες αρχές και διεθνείς φορείς αναγνωρίζουν την πανδημία ως γεγονός ανωτέρας βίας παγκόσμιας εμβέλειας. Στην Κίνα, από όπου ξεκίνησε η κρίση, ήδη από το Φεβρουάριο του 2020, εκπρόσωπος οργάνων της νομοθετικής εξουσίας ανακοίνωσε ότι τα κρατικά μέτρα που ελήφθησαν στον τομέα των συμβατικών σχέσεων για την αντιμετώπιση του κορονοϊού εντάσσονται στην έννοια της ανωτέρας βίας, ενώ κατ' ακολουθία, το CCPIT εξέδωσε πιστοποιητικά ανωτέρας βίας, προκειμένου να μπορέσουν οι ντόπιοι εξαγωγείς να δικαιολογήσουν την αθέτηση των συμβατικών τους υποχρεώσεων στο πλαίσιο των διεθνών εμπορικών τους σχέσεων. Στην ίδια γραμμή κινήθηκε στα τέλη Φεβρουαρίου 2020 το Υπουργείο Οικονομίας της Γαλλίας, δηλώνοντας ότι δεν τίθεται ζήτημα κυρώσεων για πλημμελή εκπλήρωση των δημοσίων συμβάσεων προμήθειας οφειλόμενη στην πανδημία ως ανωτέρα βία, ενώ η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου συνέστησε στους συμβαλλομένους να αναπροσαρμόσουν τις έννομες σχέσεις τους, βάσει των νομοθετικών ρυθμίσεων περί μεταβολής συνθηκών (Berger & Behn 2020: 80). Σε ανάλογες εξαγγελίες προέβησαν και άλ-

λες κυβερνήσεις, ενώ το ICC, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, επικαιροποίησε τις ρήτρες ανωτέρας βίας και *hardship* με αφορμή την πανδημία.

Ο Covid-19 συνιστά γεγονός απρόβλεπτο, που δεν μπορούσαν να φανταστούν τα μέλη, κατά το χρόνο των διαπραγματεύσεων και της κατάρτισης των συμβάσεων, ότι θα επέλθει, σύμφωνα με τη συνήθη πορεία των πραγμάτων και τις συνήθεις συνθήκες διεξαγωγής των επιχειρηματικών και εμπορικών δραστηριοτήτων (Shetty & Budihal 2020: 8), λόγω της ιδιαίτερης φύσης του και της έντασης και της έκτασης των συνεπειών του. Ακόμα και αν στηριχθούμε στην εμπειρία του παρελθόντος με παρόμοια συμβάντα υγειονομικού ενδιαφέροντος ή σε αόριστες προειδοποιήσεις που είχαν γίνει περί της επέλευσης πανδημιών, κανείς δε μπορούσε να προβλέψει πότε ακριβώς, πού, πώς, σε τι έκταση αυτές θα επέλθουν και τι συνέπειες θα έχουν (Gurrea-Martinez & Findlay & Yihan 2020: 13) ούτε ποιο είναι το πεδίο και η διάρκεια αυτών (Lipson 2020: 11). Σίγουρα, δε, η ίδια η νόσος και οι συνέπειές της ξεπερνούν τα όρια των συνήθων κινδύνων και προκλήσεων της συναλλακτικής δραστηριότητας (Schwartz 2020: 52), δεν αφορούν μεμονωμένες επιχειρήσεις ή κλάδους, αλλά την παγκόσμια οικονομία, αξιολογούμενη, δε, είναι ότι η ιδιαίτερα σημαντική επίδραση που επέφεραν εν γένει στις συναλλαγές, οδηγώντας σε αδυναμία ή δυσχέρεια εκπλήρωσης, αναγνωρίστηκε και εμπράκτως από τις Κυβερνήσεις παγκοσμίως, οι οποίες επενέβησαν με έκτακτα νομοθετικά μέτρα στις συμβατικές σχέσεις, ρυθμίζοντάς τις (Tay 2020: 12).¹²

Οι άνω αξιολογήσεις επιρρωνύονται και από τη συνήθη διατύπωση των ρητρών ανωτέρας βίας, όπου περιλαμβάνονται γεγονότα όπως «πανδημίες», «επιδημίες», «κυβερνητικά μέτρα» ή ευρύτερες εκφράσεις όπως *act of God*, «περιστατικά πέραν του ελέγχου των μερών», δυνάμενες να καλύψουν γεγονότα, όπως ο Covid-19 και οι επιπτώσεις του (Adekoge 2020: 5). Σημειωτέον ότι, βάσει στατιστικής νομολογιακής έρευνας των Shetty και Budihal (2020: 23), περιλαμβάνοντας 177 υποθέσεις που απασχόλησαν 7 Δικαστήρια της Ινδίας, η πρώτη πιο επιτυχημένη επίκληση ανωτέρας βίας αφορά σε Κυβερνητικές Εντολές και η τρίτη πιο επιτυχημένη σε νομοθετικές αλλαγές¹³, ενώ, περαιτέρω, στην ελληνική νομολογία έχει κριθεί ότι η σοβαρή ασθένεια¹⁴, πράξεις των οργάνων της νομοθετικής ή εκτελεστικής εξουσίας, μεταβολές στη νομοθεσία και εν γένει στις νομικές συνθήκες που επικρατούν σε μία

¹² Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τον Covid-19 ως *Supervening Giant Event*.

¹³ Η έρευνα περιλαμβάνει 177 υποθέσεις και 7 κατηγορίες περιστατικών ανωτέρας βίας. Στις 68 υποθέσεις έγινε δεκτή η επίκληση ανωτέρας βίας και εξ αυτών οι 15 υποθέσεις (21,12%) αναφέρονταν σε κυβερνητικές εντολές και οι 12 (16,90%) σε νομοθετικές αλλαγές.

¹⁴ Κυρίως στο πλαίσιο των δικονομικών συνεπειών της ερημοδικίας, ενδεικτικά ΑΠ 1420/2008, ΑΠ 22/2007, ΑΠ 42/2004.

κοινωνία¹⁵ συνιστούν λόγους ανωτέρας βίας. Η εν λόγω έρευνα και η νομολογία αποδεικνύονται ιδιαίτερα χρήσιμα εργαλεία για την επίκληση και κατάφαση τουλάχιστον του έκτακτου και απρόβλεπτου χαρακτήρα της πανδημίας και των συνεπειών αυτής, ιδίως των απαγορευτικών κυβερνητικών μέτρων και της έκτακτης νομοθεσίας για την αντιμετώπιση του Covid-19.

6.3. Οι νέες ρήτρες ανωτέρας βίας και μεταβολής των συνθηκών του ICC

Με αφορμή την πανδημία του Covid-19, το Διεθνές Εμπορικό Επιμελητήριο, στις 25/03/2020, δημοσίευσε τις νέες «Ρήτρες Ανωτέρας Βίας και Ρήτρες περί Απρόβλεπτης Μεταβολής των Συνθηκών» (*ICC Force Majeure and Hardship Clauses 2020* - Μάρτιος 2020), επικαιροποιώντας την έκδοση του 2003 και διαμορφώνοντας αναλυτικά και συνοπτικά πρότυπα ρητρών, προωθώντας την ενσωμάτωσή τους σε μελλοντικές συμβάσεις για μεγαλύτερη ασφάλεια των συμβαλλομένων και αποτελεσματική αντιμετώπιση των αναγκών μίας απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών.

Η τυποποιημένη ρήτρα ανωτέρας βίας του ICC προβλέπει ότι για να ενταχθεί ένα πραγματικό περιστατικό ή κατάσταση, που εμποδίζει έναν συμβαλλόμενο να εκπληρώσει μία ή περισσότερες συμβατικές υποχρεώσεις του, στην έννοια της ανωτέρας βίας, ο συμβαλλόμενος, που επηρεάζεται από το εμπόδιο («θιγόμενο μέρος»), οφείλει να αποδείξει ότι συντρέχουν σωρευτικά οι εξής προϋποθέσεις: α) το εμπόδιο είναι εκτός της σφαίρας ελέγχου του θιγόμενου μέρους, β) δεν ήταν λογικά δυνατόν να προβλεφθεί κατά τη σύναψη της σύμβασης και γ) οι συνέπειες του εμποδίου δεν θα μπορούσαν να αποφευχθούν ή να ξεπεραστούν από το θιγόμενο μέρος. Περαιτέρω, περιλαμβάνεται σε αυτήν ενδεικτικός κατάλογος γεγονότων, που λογίζεται ότι πληρούν εξ ορισμού τις δύο πρώτες ως άνω προϋποθέσεις, μεταξύ των οποίων αναφέρονται η πανώλη και οι επιδημίες, πράγμα που μπορεί να φανεί ερμηνευτικά χρήσιμο στην περίπτωση της πανδημίας του κορονοϊού.

Ως ενδεικτικές έννομες συνέπειες αναφέρονται α) η απαλλαγή του θιγόμενου μέρους από την εκπλήρωση των συμβατικών του υποχρεώσεων και από κάθε ευθύνη αποζημίωσης, από το χρονικό σημείο που το εμπόδιο προκάλεσε αδυναμία εκπλήρωσης και υπό την προϋπόθεση ότι ειδοποίησε εγκαίρως τον αντισυμβαλλόμενο του, καθώς δεν θεωρείται ότι παραβίασε τους όρους της σύμβασης, ενώ ο αντισυμβαλλόμενος του θιγόμενου μέρους μπορεί να αναστείλει την εκπλήρωσή του από τη σχετική ειδοποίηση, β) η προσωρινή αναστολή εκπλήρωσης για όσο χρονικό διάστημα διαρκεί το παρακωλυτικό γεγονός, εφόσον το εμπόδιο έχει

---

¹⁵ ΕφΑθ 2213/1994

προσωρινό χαρακτήρα, γ) η υποχρέωση του θιγόμενου μέρους να λάβει κάθε κατάλληλο μέτρο περιορισμού των επιπτώσεων του γεγονότος ανωτέρας βίας, δ) το δικαίωμα εκάστου μέρους να ζητήσει τη λύση της σύμβασης, εφόσον η διάρκεια του παρακωλυτικού γεγονότος είναι τόσο μακρά, ώστε η σύμβαση εξελίσσεται σε κάτι ουσιωδώς διάφορο από αυτό που συμφωνήσαν και προσδοκούσαν τα μέρη. Στην τελευταία περίπτωση, εφαρμόζονται οι διατάξεις περί αδικαιολόγητου πλουτισμού.

Η πρότυπη ρήτρα περί απρόβλεπτης μεταβολής των συνθηκών του ICC, αναφέρεται σε γεγονότα απρόβλεπτα, αναπότρεπτα και πέραν του ελέγχου του θιγόμενου μέρους, που καθιστούν την εκπλήρωση των συμβατικών του υποχρεώσεων ουσιωδώς δυσχερή οικονομικά, βαίνουσα πέραν του εύλογου μέτρου θυσιών που μπορεί να αξιωθεί από τα μέρη στο πλαίσιο της εκάστοτε σύμβασης, βάσει των όσων συμφωνήθηκαν κατά την κατάρτισή της. Ως αποτέλεσμα, η εκπλήρωση του θιγόμενου μέρους παρεμποδίζεται και οι προβλεπόμενες λύσεις είναι η καταγγελία της σύμβασης ή η αναπροσαρμογή των όρων αυτής, δικαστικά ή εξώδικα, ώστε να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της μεταβολής των συνθηκών και εν τέλει να επιτευχθεί ο σκοπός της συναλλαγής.

6.4. Επεξεργασία παραδειγμάτων ανώμαλης εξέλιξης των συμβάσεων του 3^{ου} κεφαλαίου

Με αφετηρία ότι η πανδημία του Covid-19 και τα έκτακτα κυβερνητικά και νομοθετικά μέτρα προς αντιμετώπισή της συνιστούν γεγονότα απρόβλεπτα και μη αναγόμενα σε ευθύνη των συμβαλλομένων, βάσει των ανωτέρω, επιχειρείται μία προσπάθεια επίλυσης των παραδειγμάτων ανώμαλης εξέλιξης των συμβάσεων, που παρουσιάστηκαν στην ενότητα 3.5. του 3^{ου} κεφαλαίου της παρούσας.

6.4.1. Φυσική ή νομική αδυναμία εκπλήρωσης

i) Η περίπτωση υπό στοιχείο 3.5.1.i επιλύεται με εφαρμογή της διάταξης του άρθρου 380 ΑΚ. Πρόκειται για αμοτεροβαρή σύμβαση, όπου η παροχή του ζωγράφου Ζ είναι φυσικά αδύνατη, οριστικά, λόγω μεταγενέστερης έκλειψης (θανάτου) του υποκειμένου της, και, συνεπώς, επέρχεται κοινή απαλλαγή των συμβαλλομένων.

ii) Στην περίπτωση υπό στοιχείο 3.5.1.ii υπάρχει προσωρινή αδυναμία της Κ να παραδώσει τα μαθήματα ισπανικών στον Α, λόγω της μακρόχρονης νοσηλείας της. Σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 323 ΑΚ, από την ίδια τη σύμβαση και τις περιστάσεις, συνάγεται ότι, κατά πάσα πιθανότητα, πρόκειται για σύμβαση απόλυτα ακριβόχρονης εκπλήρωσης, διότι

συμφωνήθηκε ότι τα μαθήματα είναι ταχύρρυθμα, έχουν διάρκεια μόνο ένα μήνα, με την πάροδο του οποίου ο Α θα φύγει στην Ισπανία για άμεσους επαγγελματικούς λόγους, άρα ο ίδιος έχει συμφέρον στην άμεση εκπλήρωση της παροχής, άλλως η τελευταία καθίσταται άχρηστη γι' αυτόν (ΑΠ 1636/2018). Συνεπώς, η καθυστέρηση, μη εντασσόμενη στην έννοια της υπερημερίας, λόγω έλλειψης υπαιτιότητας της Κ, εξομοιώνεται με οριστική φυσική αδυναμία και επέρχεται κοινή απαλλαγή των συμβαλλομένων κατ' άρθρο 380 ΑΚ.

Στις άνω δύο περιπτώσεις, η μη εκπλήρωση της παροχής εκ μέρους του Ζ και της Κ δεν συνιστά υπαίτια παραβίαση της σύμβασης και, συνεπώς, οι Β και Α δεν δικαιούνται αποζημίωσης ούτε υποχρεούνται φυσικά στην καταβολή της συμφωνημένης αμοιβής. Σημειώνεται δε ότι σε περίπτωση που οι Β ή Α είχαν προκαταβάλει στους Ζ και Κ αντίστοιχα το σύνολο ή μέρος του ποσού του συμφωνηθέντος τιμήματος (αντιπαροχή), δύνανται να το αναζητήσουν σύμφωνα με τις διατάξεις περί αδικαιολόγητου πλουτισμού

iii) Στις περιπτώσεις νομικής αδυναμίας των περιπτώσεων υπό στοιχεία 3.5.1.iii και 3.5.1.iv, η πτήση με την αεροπορική εταιρεία Ε και η συναυλία του τραγουδιστή Τ αντίστοιχα είναι παροχές που μπορούν, κατ' αρχήν, να εκπληρωθούν αργότερα, όταν αρθούν οι περιορισμοί. Ωστόσο, η προσωρινή αδυναμία, τη στιγμή της εμφάνισής της, αλλά και μετέπειτα, λόγω των κυβερνητικών ανακοινώσεων τελευταίας στιγμής ανάλογα με τα επιδημιολογικά δεδομένα, ήταν τόσο αόριστης διάρκειας - το καθολικό lockdown ήρθη τελικά το Μάιο του 2021 ενώ οι συναυλίες επιτράπησαν τον Ιούνιο του 2021 - ώστε, κατά την καλή πίστη που επιτάσσει η διάταξη του άρθρου 288 ΑΚ, η αναμονή εκπλήρωσης βαίνει πέραν του ανεκτού μέτρου που δύναται να αξιωθεί από τους αποδέκτες της παροχής και εξομοιώνεται πλέον με οριστική αδυναμία (Σταθόπουλος 2013: 421), οδηγώντας σε κοινή απαλλαγή των συμβαλλομένων κατ' άρθρο 380 ΑΚ. Ωστόσο, εφόσον ο Α και η Θ είχαν προκαταβάλει το αντίτιμο της αγοράς του αεροπορικού εισιτηρίου και του εισιτηρίου της συναυλίας, τα σχετικά ποσά πρέπει να τους επιστραφούν από την Ε και το Π, κατά τις διατάξεις περί αδικαιολόγητου πλουτισμού, θεωρώντας την επιστροφή ως μορφή αποζημίωσης, που αναγνωρίζεται σε περίπτωση απαλλαγής, διάφορη των μορφών αποζημίωσης (*remedies*) που αναγνωρίζονται σε περίπτωση παραβίασης της σύμβασης (Schwartz 2020: 52, Posner & Rosenfield 1977: 111, 116). Εξάλλου, με την προκαταβολή επωφελείται ο οφειλέτης της αδύνατης παροχής, γι' αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μία μορφή ασφάλειας υπέρ των Α και Θ ότι η αεροπορική εταιρεία και το πρακτορείο αντίστοιχα αναλαμβάνουν τον κίνδυνο μη εκπλήρωσης (αντίστοιχη λειτουργία με την αυξημένη τιμή σε μία σύμβαση).

Σημειώνεται, περαιτέρω, ότι η λύση της σύμβασης στην περίπτωση υπό στοιχεία 3.5.1.iii, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και με την επίκληση της ματαίωσης του σκοπού χρήσης της παροχής. Ο Α προγραμμάτισε το ταξίδι αναμνηχής ειδικά για την περίοδο των Χριστουγέννων, κατά την οποία το Λονδίνο είναι ένας από τους δημοφιλέστερους προορισμούς, γεγονός που εύκολα γίνεται αντιληπτό και από την αντισυμβαλλόμενη αεροπορική εταιρεία, η οποία μάλιστα έβαλε μήνες νωρίτερα ειδικές προσφορές ειδικά για την περίοδο αυτή, ώστε να προσελκύσει τους ταξιδιώτες. Με την πάροδο της περιόδου των Χριστουγέννων, ο σκοπός της παροχής εξέλειψε, ενώ περαιτέρω, η πραγματοποίηση του ταξιδιού την περίοδο άρσης των περιορισμών, στο τέλος της άνοιξης, όποτε ο Α ενδεχομένως ούτε ήθελε ούτε μπορούσε (για επαγγελματικούς ή άλλους λόγους) να μεταβεί στο εξωτερικό, καθιστά το περιεχόμενο της σύμβασης εντελώς διαφορετικό από το αρχικά συμφωνηθέν, με αποτέλεσμα τη λύση της σύμβασης και την υποχρέωση επιστροφής του ποσού του εισιτηρίου από την Ε.

Τέλος, βάσει του κριτηρίου των Posner & Rosenfield, η αεροπορική εταιρεία Ε και το πρακτορείο Π θεωρούνται *superior risk bearers*, όντας σε θέση να αυτασφαλισθούν, διότι ως οργανωμένες επιχειρήσεις με μακροχρόνια εμπειρία και πολλούς πελάτες, μπορούν να εκτιμήσουν ευκολότερα την πιθανότητα επέλευσης και το κόστος ακόμα και απομακρυσμένων κινδύνων και να διασπείρουν τον κίνδυνο μεταξύ των πελατών τους, αυξάνοντας την τιμή των μελλοντικών εισιτηρίων τους, ενώ ο Α και η Θ χρειάζεται να προσφύγουν στην ιδιωτική ασφάλιση, που σίγουρα είναι πολύ δαπανηρή γι' αυτούς. Ειδικά, δε, στην περίπτωση του πρακτορείου Π, η ζημία που υπέστη, αναγκαζόμενο να επιστρέψει το ποσό των εισιτηρίων της αναβληθείσας συναυλίας, μπορεί να μειωθεί, διότι είναι εύκολο το Π να πωλήσει τα εισιτήρια ξανά στους ίδιους ή και σε νέους πελάτες, που θα θελήσουν να παρακολουθήσουν την επαναπρογραμματισμένη συναυλία, όποτε αυτή γίνει τελικά, ενώ, αν το κόστος της αναβολής επιρριπτόταν στη Θ, αφενός η ίδια ίσως δε μπορούσε να παρευρεθεί στη συναυλία στη νέα ημερομηνία, αφετέρου, δε, αντιμετωπίζει τον κίνδυνο να πληρώσει δύο φορές, αφού κανείς δεν της εγγυάται ότι το Π θα θεωρήσει έγκυρο και ισχύον το συγκεκριμένο εισιτήριο, στη συγκεκριμένη τιμή, κατά τη νέα συναυλία, τόσους μήνες μετά την αρχικώς προγραμματισμένη (Cooter & Ulen 2014: 345).

6.4.2. Δυσχέρεια εκπλήρωσης

Αναφορικά με τον Covid-19, έχει υποστηριχθεί (Μαργαρίτης 2020, Μήτσιος 2020) ότι η διάταξη του άρθρου 388 ΑΚ δεν τυγχάνει εφαρμογής, διότι η μη επέλευση της πανδημίας δε μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτέλεσε θεμέλιο στο οποίο τα μέρη στήριξαν τη σύναψη

μίας σύμβασης. Η άποψη αυτή δε βρίσκει σύμφωνη τη γράφουσα. Η πανδημία και τα περιοριστικά μέτρα, όπως ήδη αναλύθηκε, πληρούν το πραγματικό των έκτακτων και απρόβλεπτων λόγων, δυνάμενων να επιφέρουν μεταβολή του δικαιοπρακτικού θεμελίου μιας σύμβασης. Το δικαιοπρακτικό θεμέλιο, αναλόγως της εκάστοτε σύμβασης, μπορεί να είναι η κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων επάρκεια των εμπορευμάτων, η σχετική σταθερότητα των τιμών των αγαθών, των πρώτων υλών, των μεταφορικών δαπανών και εξόδων παραγωγής κλπ (ΑΠ 1733/1986, ΑΠ 399/1961), που ενδεχομένως επηρεάζονται από τις διάφορες πτυχές της πανδημίας. Περαιτέρω, αναδείχθηκε ήδη ότι, συνεπεία του Covid-19, το συναλλακτικό κόστος αυξήθηκε ραγδαία, με αποτέλεσμα την ανατροπή των οικονομικών υπολογισμών των μερών, άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό, πράγμα που εκτιμάται ad hoc, στο πλαίσιο εφαρμογής της 388 ΑΚ.

i) Στην περίπτωση υπό στοιχείο 3.5.2.i, δε μπορεί να γίνει λόγος για αδυναμία, διότι αυτή δε νοείται επί χρηματικών ενοχών (Σταθόπουλος 2013: 415). Έτσι, η επίκληση οποιασδήποτε θεωρίας ή διάταξης αναφέρεται σε αδυναμία παροχής δε θα ήταν επιτυχής, διότι η εξεύρεση χρημάτων και η αποπληρωμή του δανείου παραμένει δυνατή, και έτσι ο δανειολήπτης X θα ήταν υπόχρεος τόσο στις δόσεις του δανείου όσο και σε αποζημίωση για την καθυστέρηση (Beale & Flesner 2020: 11, Ogwu 2020: 6). Ωστόσο, μπορούν να τύχουν εφαρμογής οι θεωρίες και διατάξεις περί δυσχέρειας εκπλήρωσης, επιτρέποντας την αναπροσαρμογή, αρχικά, της σύμβασης, ώστε, κατόπιν συνολικής εκτίμησης και αξιολόγησης συμβατικών και εξωσυμβατικών κριτηρίων από το δικαστή, να διαταχθεί η αύξηση των δόσεων που οφείλει να καταβάλλει ο X ή η παράταση των προθεσμιών αποπληρωμής εκάστης δόσης ή η εν γένει ρύθμιση του δανείου κατά τρόπο εκατέρωθεν επωφελή (Καραμπατζός 2006: 488)¹⁶

Περαιτέρω, εφαρμόζοντας το κριτήριο των Posner & Rosenfield, ο κίνδυνος στην εν λόγω περίπτωση επιρρίπτεται στην Τράπεζα T, διότι οι Τράπεζες είναι εν γένει μεγάλες επιχειρήσεις κατάλληλα οργανωμένες, με γνώσεις και εμπειρία αναφορικά με την ύπαρξη, διαχείριση και αντιμετώπιση των κινδύνων της αγοράς, βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση, από άποψη διαπραγματευτικής και πληροφοριακής ισότητας, έναντι των δανειοληπτών, με πλήθος πελατών μεταξύ των οποίων διασπείρουν τους διαφόρων ειδών κινδύνους, αφού είναι σε θέση να υπολογίσουν το κόστος μη αποπληρωμής ενός δανείου και να θέσουν υψηλά επιτό-

---

¹⁶ Ο συγγραφέας αναφέρεται σε ένα οιοονεί καθήκον συνεργασίας μεταξύ τράπεζας και δανειολήπτη, ώστε μέσω της παροχής διευκολύνσεων προς τον τελευταίο, να εξελιχθεί ομαλά η συμβατική σχέση και να εξοφληθεί τελικώς το δάνειο, έστω και κατ' απόκλιση από τους αρχικούς όρους της συμφωνίας, χωρίς να διακινδυνεύσουν τα συμφέροντα της τράπεζας.

κια στις συμβάσεις. Συνεπώς, η Γ θεωρείται *superior risk bearer*, διότι μπορεί να αυτασφαλισθεί, μέσω της διασποράς του κινδύνου, σαφώς φθηνότερα από έναν απλό δανειολήπτη, γεγονός που πρέπει να λάβει υπόψη του το δικαστήριο, ώστε να διατάξει την αναπροσαρμογή της σύμβασης, βάσει των άνω ήδη αναφερθέντων, προς αμοιβαία ωφέλεια των μερών.

ii) Η περίπτωση υπό στοιχείο 3.5.2.ii, συνιστά ηθική-προσωπική δυσχέρεια εκπλήρωσης. Κατά την αξιολόγηση του αν η συμπεριφορά της εργαζόμενης Α αποτελεί υπαίτια αθέτηση των συμβατικών της υποχρεώσεων έναντι του Ε, ιδιοκτήτη της καφετέριας, πρέπει να ληφθεί υπόψη, αφενός, ότι ο φόβος είναι βασικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης και της προσωπικότητας του καθενός, η οποία προστατεύεται συνταγματικά, αφετέρου, η ανθρώπινη πλευρά του οφειλέτη πρέπει να οριοθετείται, βάσει αντικειμενικών κριτηρίων και σε συνάρτηση με τα δικαιώματα των υπολοίπων ατόμων (Καραμπατζός 2006: 86). Εν προκειμένω, το ότι η Α είναι νέα, μόλις είκοσι δύο ετών, χωρίς προβλήματα υγείας, καθώς και το ότι στην καφετέρια τηρούνται όλα τα προβλεπόμενα μέτρα υγειονομικής προστασίας, αποκλείει τη δικαιολόγηση της άρνησής της να εργαστεί, διότι ο φόβος της δεν είναι κάτι εξωγενές, μπορεί να τον ελέγξει και να τον αντιμετωπίσει, λαμβάνοντας υπόψη της τα άνω αντικειμενικά δεδομένα (Schwartz 2020: 54). Έτσι, η Α ευθύνεται έναντι του Ε για παράβαση των συμφωνηθέντων κατ' άρθρα 648επ ΑΚ.

iii) Στην περίπτωση υπό στοιχείο 3.5.2.iii, η κατασκευαστική εταιρεία Κ βρίσκεται σε προσωρινή αδυναμία εκτέλεσης του έργου, που συνεπάγεται καθυστέρηση παράδοσής του, βάσει της σύμβασης με το Δήμο Παλαιού Φαλήρου. Από το συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 698 παρ. 1, 685 εδ. 2 και 686 ΑΚ, τον κίνδυνο της καθυστέρησης ολοκλήρωσης του έργου φέρει η Κ, η οποία οφείλει να ενημερώσει άμεσα τον εργοδότη γι' αυτήν. Ο Δήμος έχει το δικαίωμα είτε να αναμείνει την εκπλήρωση παρά την καθυστέρηση, παρατείνοντας τη διάρκεια ισχύος της σύμβασης και χωρίς να οφείλει παραπάνω αμοιβή, είτε να υπαναχωρήσει¹⁷ από τη σύμβαση, με αποτέλεσμα την εκατέρωθεν απόσβεση των παροχών και την αναζήτηση όσων ήδη δόθηκαν - εδώ τυχόν προκαταβολών της αμοιβής -, κατά τις διατάξεις περί αδικαιολόγητου πλουτισμού. Επίσης, ο εργοδότης μπορεί να καταγγείλει τη σύμβαση κατ' άρθρο 700 ΑΚ, οφείλοντας, ωστόσο, τη συμφωνημένη αμοιβή, λύση που δεν είναι συμφέρουσα για τον ίδιο (Δοβλές 2020: 49), ούτε συνάδει με την αποτελεσματικότητα της σύμβασης.

---

¹⁷ Κατά την κρατούσα άποψη, για την υπαναχώρηση δεν απαιτείται υπερημερία, αλλά αρκεί απλή καθυστέρηση οφειλόμενη και σε υπό ευρεία έννοια τυχηρό γεγονός (Φίλιος 2011: 374).

Περαιτέρω, με την εφαρμογή του κριτηρίου των Posner & Rosenfield, ο κίνδυνος επιρρίπτεται μάλλον στην κατασκευαστική Κ, διότι εξειδικεύεται κατ' επάγγελμα σε τέτοιου είδους κατασκευαστικά έργα, έχει τον έλεγχο του συγκεκριμένου έργου, γνωρίζει τα στάδια εκτέλεσης αυτού, το χρονοδιάγραμμα και το κόστος κατασκευής εκάστου σταδίου, πιθανότατα έχει προηγούμενη εμπειρία μη έγκαιρης ολοκλήρωσης έργων οφειλόμενης σε απομακρυσμένους κινδύνους, οπότε είναι σε καλύτερη θέση σε σχέση με το Δήμο να εκτιμήσει το κόστος μη εκπλήρωσης και να ασφαλιστεί φθηνότερα έναντι κινδύνων που παρεμποδίζουν την εκπλήρωση (Posner 1986: 94, Posner & Rosenfield 1977: 93), άρα παραμένει υπόχρεη για την ολοκλήρωση του έργου, χωρίς να δικαιούται παραπάνω αμοιβή για την παράταση της σύμβασης ή αποζημίωση για την υπαναχώρηση του εργοδότη.

iv) Αναφορικά με τα παραδείγματα των μισθώσεων υπό στοιχεία 3.5.2.iv και 3.5.2.v, βασικά στοιχεία που πρέπει να ληφθούν υπόψη είναι η διάρκεια του Covid-19 ως γεγονός που διατάραξε την ομαλή εκτέλεση της μίσθωσης, η συνολική διάρκεια της εκάστοτε σύμβασης, το αν πρόκειται για μίσθωση κατοικίας ή επαγγελματική και το κοινό δικαιοπρακτικό θεμέλιο που οδήγησε τα μέρη στην κατάρτιση της συμφωνίας.

Η επέλευση του Covid-19 μετρά δύο έτη, με την πανδημία και της συνέπειές της να βρίσκονται ακόμα σε εξέλιξη. Τα κυβερνητικά περιοριστικά μέτρα κλιμακώνονται και αποκλιμακώνονται διαρκώς, αναλόγως των επιδημιολογικών δεδομένων, και είναι αόριστο το πότε θα επανέλθουμε εξ ολοκλήρου στην κανονικότητα. Το μεγάλης διάρκειας (σχεδόν 6 μήνες) δεύτερο καθολικό lockdown, η απαγόρευση δια ζώσης λειτουργίας των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και η αναστολή λειτουργίας της εστίασης, επιτρεπόμενης μόνο της υπηρεσίας delivery και take away, δημιούργησαν μεγάλο πρόβλημα στις μισθωτικές συμβάσεις των φοιτητών και των επιχειρηματιών στο χώρο της εστίασης αντίστοιχα. Η επιτυχής επίκληση αδυναμίας εκπλήρωσης είναι πιθανή μόνο σε βραχυχρόνιες συμβάσεις, των οποίων η διάρκεια συμπίπτει, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, με τη διάρκεια του lockdown και της αναστολής και, συνεπεία των τελευταίων, οι μισθωτές δεν μπορούσαν να κάνουν χρήση του μισθίου. Στις λοιπές περιπτώσεις, προκρίνεται η λύση της έκλειψης του δικαιοπρακτικού θεμελίου και ματαίωσης του σκοπού της σύμβασης.

Στην περίπτωση του φοιτητή Φ, εφόσον πρόκειται για μίσθωση κατοικίας, που βάσει της ελληνικής νομοθεσίας είναι τουλάχιστον τριετούς διάρκειας, η επίκληση αδυναμίας δεν είναι δυνατή, δεδομένου του σημαντικού εναπομείναντος χρόνου διάρκειας αυτής. Περαιτέρω, ο Φ δεν εμποδίζεται στην κάλυψη των στεγαστικών του αναγκών, που είναι ο κύριος

σκοπός σύναψης της σύμβασης εκ μέρους του. Τούτο δεν θα ίσχυε, αν επρόκειτο για βραχυχρόνια μίσθωση και ο Φ είχε αποκλειστεί στον τόπο μόνιμης κατοικίας του λόγω του lockdown, οπότε δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει το μίσθιο (Ekhatior, Ogiribo & Ebughe 2020: 8-9). Ο ισχυρισμός του Φ ότι δεν έχει πλέον συμφέρον στη σύμβαση, δεδομένου ότι μπορεί να παρακολουθεί τα πανεπιστημιακά μαθήματα εξ αποστάσεως, κατά μία άποψη (Beale & Twigg - Flesner 2020: 10), δεν μπορεί άνευ άλλου τινός να οδηγήσει στη λύση της σύμβασης, γιατί το να μένει ο Φ κοντά στο πανεπιστήμιο, αποτελεί προσωπικό του κίνητρο για τη σύναψη της εν λόγω μίσθωσης και όχι κοινό δικαιοπρακτικό θεμέλιο, εκτός αν είχε συμφωνηθεί τούτο μεταξύ των μερών και αποτέλεσε όρο του μισθωτηρίου.

Κατά την άποψη της γράφουσας, θα μπορούσε να εξεταστεί η αναπροσαρμογή της συμφωνίας κατ' άρθρο 388 ΑΚ, λύση που συμβαδίζει και με τα νομοθετικά μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση αναφορικά με τις μισθώσεις, ώστε ο Φ να οφείλει μικρότερο μίσθωμα, ανάλογο με τη χρήση του μισθίου που θα κάνει, όταν επιτραπεί πλέον η δια ζώσης εκπαίδευση στα πανεπιστημιακά ιδρύματα, δεδομένου ότι είναι πρωτοετής φοιτητής και έχει ακόμα τουλάχιστον τρία χρόνια φοίτησης, στα οποία η πανδημία θα βρίσκεται σε ύφεση και σε κάθε περίπτωση οι συνέπειές της θα είναι αντιμετωπίσιμες (εμβολιασμοί, εμπειρία διαχείρισης, φάρμακα κ.α.). Το ότι ο Φ συνήψε την εν λόγω μίσθωση για να είναι κοντά στο πανεπιστήμιο, μπορεί να θεωρηθεί κοινό δικαιοπρακτικό θεμέλιο, διότι, αν ο Φ γνώριζε ότι τα μαθήματα θα γίνονται αποκλειστικά εξ αποστάσεως, θα παρέμενε στο πατρικό του, η βούλησή του, δε, κατά πάσα πιθανότητα εξωτερικεύτηκε κατά τις διαπραγματεύσεις με τον εκμισθωτή και έγινε αποδεκτή από τον τελευταίο, ακόμα και αν δεν αποτέλεσε ρητό όρο της σύμβασης. Το να οφείλει ο Φ ολόκληρο το μίσθωμα, ενώ επί ένα χρόνο δεν κάνει καθόλου χρήση του μισθίου, είναι επαχθές γι' αυτόν. Ο βαθμός επάχθειας, όμως, θα κριθεί σε συνδυασμό με τη συνολική οικονομική κατάσταση του Φ και τη δυνατότητά του να πληρώσει το μίσθωμα. Σε κάθε περίπτωση πάντως δεν πρόκειται για περίπτωση ματαίωσης του σκοπού της σύμβασης, διότι αυτός συνίσταται στην κάλυψη των στεγαστικών αναγκών του Φ που είναι δυνατή, αν δεν έχει αποκλειστεί λόγω των περιοριστικών μέτρων στην Κρήτη (Crespi 2020: 23).

Στη δεύτερη μίσθωση, η χρήση του μισθίου από τον Ε είναι επαγγελματική και έγκειται στην εκμετάλλευσή του από τον Ε ως εστιατόριο, τούτο, δε, αποτέλεσε κοινό δικαιοπρακτικό θεμέλιο για τα μέρη, συνομολογήθηκε και συμφωνήθηκε από αυτά ρητά. Συνεπεία της αναγκαστικής αναστολής της λειτουργία της εστίασης, δυνάμει των κυβερνητικών εντολών, ο Ε μπορεί να λειτουργήσει μερικώς την επιχείρησή του, μέσω της υπηρεσίας delivery και take

away, έτσι, κατ' αρχήν, μπορεί ακόμα να απολαύσει κάποια οφέλη από τη μίσθωση. Ωστόσο, ο κύριος σκοπός της σύμβασης ήταν η λειτουργία του εστιατορίου με εξυπηρέτηση πελατών στο μίσθιο, δεδομένου μάλιστα ότι το τελευταίο είναι μεγάλο και σε καλή τοποθεσία, ο Ε προσδοκούσε αυξημένη ζήτηση και σημαντικά κέρδη από τη συγκεκριμένη υπηρεσία, κάτι που δεν συνέβη με τα delivery και take away. Συνεπώς, ο κύριος σκοπός της μίσθωσης, που συνίσταται στη λειτουργία μιας κερδοφόρας επιχείρησης, στην επένδυση επί του ακινήτου και όχι απλά στην κάλυψη στεγαστικών αναγκών, όπως στις μισθώσεις κατοικίας, έχει ουσιαστικά εκλείψει.¹⁸ Κάνοντας, μάλιστα, μία εκτίμηση κόστους - οφέλους, ήτοι, αφενός, εξόδων και δαπανών για την επένδυση επί του μισθίου και τη λειτουργία αυτού, που εμφανίζονται αυξημένα, λόγω του πρόσθετου κόστους των μέτρων υγειονομικής προστασίας που πρέπει πλέον να τηρηθούν, και, αφετέρου, μειωμένων εσόδων, λόγω της μερικής λειτουργίας μέσω των λιγότερο επωφελών υπηρεσιών εστίασης, της, μετά την άρση του lockdown, λειτουργίας μόνο σε εξωτερικούς χώρους και με λιγότερη πληρότητα, αλλά και του δισταγμού των ανθρώπων να επιστρέψουν στην κανονικότητα, είναι αρκετά πιθανή η επιτυχής επίκληση των θεωριών περί έκλειψης του δικαιπρακτικού θεμελίου και ματαίωσης του κύριου σκοπού χρήσεως της παροχής από τον Ε και η αναπροσαρμογή, αρχικά, της σύμβασης, ώστε ο τελευταίος να οφείλει μειωμένο μίσθωμα ή η λύση αυτής, όπου δεν επιτρέπεται η αναπροσαρμογή (θεωρία του *frustration*) (Crespi 2020: 22 επ., Tay 2020: 2-3, 15).

---

¹⁸ Οι Posner & Rosenfield (1977: 102) αναφέρονται στην υπόθεση *Stratford v. Seattle Brewing & Malting Co.*, όπου, συνεπεία ενός δημοψηφίσματος, ο μισθωτής ενός ακινήτου που θα λειτουργούσε ως ποτοποιείο, έχασε την άδεια πώλησης οινοπνευματωδών ποτών, λέγοντας ότι “the referendum reduced the value of the property by disallowing its most profitable use. The loss in value was equal to the difference between the original rental value and the rental value after the referendum”, με αποτέλεσμα την επίρριψη του κινδύνου στον εκμισθωτή και τη λύση της σύμβασης.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ελευθερία και η ευημερία, νοούμενη τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, αποτελούν την αφετηρία και τον προορισμό αντίστοιχα κάθε ανθρώπινης ενέργειας και συμπεριφοράς. Ελευθερία σημαίνει να αντιλαμβάνεται έκαστος τις ανάγκες και τις επιθυμίες του, να τις ιεραρχεί, να τις θέτει ως στόχο και να δρα προς επίτευξή τους, σεβόμενος τα άτομα, με τα οποία συμβιώνει στο πλαίσιο της κοινωνίας. Ο σεβασμός συνδέεται με τη συνεργασία, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγμάτωση των ατομικών συμφερόντων και ουσιώδη μηχανισμό δημιουργίας αμοιβαίας ωφέλειας, δηλαδή πλούτου σε οικονομικό επίπεδο. Η δημιουργία πλούτου συνεπάγεται οικονομική ανάπτυξη, η οποία αποτελεί έναν από τους βασικούς παράγοντες κοινωνικής ευημερίας. Υπό την ευρύτερη έννοιά της, η τελευταία σημαίνει την απόλαυση υψηλής ποιότητας ζωής από το σύνολο των πολιτών μιας χώρας σε όλους τους τομείς, ενώ στην οικονομική ανάλυση του δικαίου, συνδέεται με την αποτελεσματικότητα (*economic efficiency*), δηλαδή την άριστη κατανομή των πόρων που μπορεί να θεωρηθεί δίκαιη όταν η μετακίνηση των πόρων βασίζεται σε γνήσια συναίνεση.

Η αποτελεσματική κατανομή των πόρων επιτυγχάνεται μέσω της ελεύθερης ανταγωνιστικής αγοράς, η οποία, όμως, παρουσιάζει στρεβλώσεις με κυριότερες την ελλιπή πληροφόρηση, την τυχαιότητα και τα συναλλακτικά κόστη. Οι θεσμοί και δη το δίκαιο παρέχουν την απαραίτητη προστασία και ασφάλεια έναντι των στρεβλώσεων, θέτοντας τις βάσεις για τη διευκόλυνση των συναλλαγών και την άριστη κατανομή των πόρων και λαμβάνοντας υπόψη τις προϋποθέσεις που θέτει η οικονομική επιστήμη για την ύπαρξη της τέλει αγοράς. Σε έναν κόσμο εκ φύσεως αβέβαιο, οι συναλλακτικές σχέσεις μπορεί να εκτεθούν σε απρόβλεπτα γεγονότα και νέους κινδύνους, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το κόστος αυτών εις βάρος της αποτελεσματικότητας. Τούτο αποδεικνύεται περίτρανα στην περίπτωση της πανδημίας του Covid-19, που διατάραξε την ομαλή εξέλιξη πλήθους κοινωνικοοικονομικών σχέσεων, προκαλώντας μεγάλη ανασφάλεια σε νοικοκυριά, επιχειρήσεις, ολόκληρα κράτη παγκοσμίως.

Συνεπεία της πανδημίας και των περιοριστικών κυβερνητικών μέτρων που ελήφθησαν στην προσπάθεια αναχαίτισης της διασποράς της νόσου του κορονοϊού, πολλοί συναλλασσόμενοι δε μπορούν να ανταποκριθούν στην εκπλήρωση των συμβατικών τους υποχρεώσεων, γεγονός που πιθανότατα θα φέρει πολλές υποθέσεις ενώπιον των δικαστηρίων. Δεδομένου του άνω προβλήματος και με γνώμονα ότι κάθε άνθρωπος είναι ο καλύτερος κριτής των συμφερόντων του, τα οποία προσπαθεί να πετύχει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, λαμβανομένων υπόψη των περιορισμών που θέτει η φύση και η κοινωνία, η διαδικασία επίλυσης της ανώμα-

λης εξέλιξης των συμβάσεων πρέπει να έχει ως αφετηρία την επαναδιαπραγμάτευση των συμφωνιών. Τα μέρη μιας ενοχικής σχέσης γνωρίζουν επακριβώς το σκοπό που εξυπηρετεί η συναλλαγή τους, το όφελος που προσδοκούν από αυτήν, το κόστος που συνεπάγεται η μη εκπλήρωση, καθώς και την κατάσταση, στην οποία βρίσκονται πλέον ένεκα της μεταβολής των συνθηκών. Έτσι, σε κλίμα συνεργασίας, αμοιβαίας κατανόησης και εμπιστοσύνης, ευκταίο είναι να επανεκτιμήσουν τα δεδομένα και τις δυνατότητες εκπλήρωσης, θέτοντας νέους όρους στη συμφωνία τους, προς διάσωση αυτής και εκατέρωθεν αποκόμιση οφέλους.

Αν η επαναδιαπραγμάτευση είναι ανέφικτη ή αποβεί άκαρπη, λύση στο πρόβλημα καλείται να δώσει ο δικαστής, ο οποίος ως ανεξάρτητος και αμερόληπτος κριτής οφείλει να συνδυάσει νομικές και οικονομικές μεθόδους και κριτήρια, εξισορροπώντας τα αντικρουόμενα συμφέροντα των μερών και αποκαθιστώντας τη διαρραγείσα συμβατική δικαιοσύνη προς επίτευξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Ο δικαστής θα εξετάσει, αρχικά, την ίδια τη σύμβαση, ώστε να διαπιστώσει την τυχόν ύπαρξη κάποιας συμβατικής ρήτρας, που μπορεί να καλύψει ευθέως ή ερμηνευτικώς την απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών, λόγω της πανδημίας και των περιοριστικών κυβερνητικών μέτρων. Ελλείψει ρητής αυτόνομης ρύθμισης, θα εξετάσει τους επιμέρους όρους της σύμβασης και τον τύπο στον οποίο αυτή ανήκει, χρησιμοποιώντας τα ερμηνευτικά εργαλεία του δικαίου, στην προσπάθεια εξεύρεσης της πραγματικής ή υποθετικής βούλησης των μερών, αναφορικά με την κατανομή του κινδύνου. Τέλος, αν δεν υφίσταται ούτε σιωπηρή αυτόνομη ρύθμιση, ο δικαστής θα εφαρμόσει τους διορθωτικούς μηχανισμούς του δικαίου, που του επιτρέπουν να διαπλάσει την επίδικη έννομη σχέση, λαμβάνοντας υπόψη αντικειμενικά αξιολογικά και εξωσυμβατικά κριτήρια.

Για να εκπληρώσει τον ανωτέρω ρόλο του και να εφαρμόσει ορθά τους κανόνες δικαίου, ο δικαστής οφείλει να γνωρίζει πώς λειτουργούν στην πραγματικότητα οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, πώς συμπεριφέρονται οι άνθρωποι, βάσει των κινήτρων και των στόχων τους. Έτσι, κρίνοντας *in concreto*, κατόπιν εκτίμησης του συνόλου των δεδομένων της επίδικης υπόθεσης, προτιμητέα είναι η διάσωση της έννομης σχέσεως, μέσω της αναπροσαρμογής της σύμβασης με κατάλληλο τρόπο και στο κατάλληλο μέτρο, ώστε να ικανοποιούνται τα εκατέρωθεν συμφέροντα και να πραγματοποιείται η συναλλαγή και κατ' επέκταση να ενθαρρύνεται η οικονομική και κοινωνική πρόοδος, ενώ η λύση της σύμβασης έπεται, ως έσχατο καταφύγιο, αν η αναπροσαρμογή καθίσταται ανέφικτη ή αναποτελεσματική. Από την άλλη πλευρά, οι συναλλασσόμενοι είναι σημαντικό να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στο στάδιο των διαπραγματεύσεων και να αξιοποιούν τα εργαλεία της νομικής επιστήμης, όπως τους εν-

δοτικούς κανόνες δικαίου και τις συμβατικές ρήτρες, ώστε να ρυθμίζουν αυτόνομα και με τον πιο συμφέροντα για τους ίδιους τρόπο τις έννομες σχέσεις τους, σε κλίμα συνεργασίας, αμοιβαιότητας και ελευθερίας. Αν παρόλα αυτά παραστεί αναγκαία η προσφυγή στη δικαιοσύνη, οφείλουν να δείχνουν εμπιστοσύνη στο δικαστή, ως γνώστη του νόμου και της λειτουργίας της αγοράς και ως έμπειρο κριτή, χάρη στη δικαστηριακή πρακτική και τη νομολογία.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η νέα πραγματικότητα που δημιούργησαν οι διάφορες πτυχές του προβλήματος της πανδημίας του Covid-19 συνιστά πρόκληση για τους θεσμούς και το δίκαιο, που καλούνται να αποδείξουν ότι διαθέτουν τα κατάλληλα εργαλεία για την αντιμετώπιση της κρίσης. Ο ορθός τρόπος αντιμετώπισης λαμβάνει υπόψη του την τεράστια σημασία των συναλλαγών για τη συνολική πρόοδο μιας χώρας και μεριμνεί για τη διάσωση της οικονομικής αποτελεσματικότητας, με στόχο την μακροπρόθεσμα βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη και στην κοινωνική ευημερία. Σε κάθε περίπτωση, δεδομένου ότι η κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα και η εμπειρία του παρελθόντος τίθενται ως βάση για τη διαμόρφωση του μέλλοντος, η κρίση που βιώνουμε τα τελευταία δύο χρόνια, μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη για την αξιολόγηση των υφιστάμενων κανόνων δικαίου και να οδηγήσει στην αναμόρφωσή τους, εφόσον διαπιστωθούν κενά, με στόχο τη δημιουργία μίας αποτελεσματικότερης έννομης τάξης, που θα παρέχει μεγαλύτερη ασφάλεια, προστατεύοντας επαρκέστερα τους κοινωνούς του δικαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Ελληνική

- Αριστοτέλης, *Φυσικής Ακροάσεως*, σε μετάφραση Βασιλείου Μπετσάκου, 2010, Αθήνα: Εκδόσεις Ζήτρος
- Αυγερινός Ιωάννης, 2014, "Διεθνές Οικονομικό Δίκαιο", *Open Eclass*, <https://eclass.duth.gr/modules/document/?course=KOM01122>
- Βόγκλης Ελευθέριος, 2015, *Διάγνωση και Πλήρωση των κενών στις συμβάσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Γεωργακέλλος Δημήτριος, 2020, *Οικονομική και Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας*, πανεπιστημιακές σημειώσεις Δ.Π.Μ.Σ. "Δίκαιο και Οικονομία" Πανεπιστημίου Πειραιώς
- Γεωργιάδης Απόστολος & Σταθόπουλος Μιχαήλ, 1979, *Αστικός Κώδιξ, Κατ' άρθρο ερμηνεία, τόμος II γενικό ενοχικό*, Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα: Εκδόσεις Π. Ν. Σάκκουλα
- Γεωργιάδης, Α. 2012, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα: Εκδόσεις Π. Ν. Σάκκουλα
- Γεωργιάδης Απόστολος & Σταθόπουλος Μιχάλης, 2016, *Αστικός Κώδικας, Γενικές Αρχές, τόμος I^B*, Αθήνα: Εκδόσεις Π. Ν. Σάκκουλα
- Δαγτόγλου Π. Δ., 2012, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας
- Δελημάτσης Κωνσταντίνος, "Φυσική κατάσταση, Ηθική και Δίκαιο, στον Λεβιάθαν του Thomas Hobbes", *Academia.Edu*, <https://www.academia.edu/11946703>
- Δελούκα – Ιγγλέση Κορνηλία, 2019, *Δίκαιο του Ανταγωνισμού*, πανεπιστημιακές σημειώσεις Δ.Π.Μ.Σ. "Δίκαιο και Οικονομία" Πανεπιστημίου Πειραιώς
- Δελούκα - Ιγγλέση Κορνηλία, 2020, *Το Δίκαιο των Συμβάσεων*, πανεπιστημιακές σημειώσεις Δ.Π.Μ.Σ. "Δίκαιο και Οικονομία" Πανεπιστημίου Πειραιώς
- Δελτίο Τύπου ΕΛ.ΣΤΑΤ., *ΕΛ.ΣΤΑΤ.*, (05/03/2021) <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL15/>
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, 2008, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, 2011, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, ειδικό μέρος, τεύχος IV, παραδόσεις Αθήνα 2011

- Δοβλές, Α., 2020, "Η επίδραση της πανδημίας Covid-19 στις συμβάσεις", εκπαιδευτικό υλικό Νομικής Βιβλιοθήκης, *Νομική Βιβλιοθήκη*, https://saplegal.gr/media/uploads/The_impact_of_Covid-19_on_contracts.pdf
- Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 20/04/2011 «σχετικά με το ΑΕΠ και πέρα από αυτό - Η μέτρηση της προόδου σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο» (2010/2088 (INI)), *europarl.europa*, (20/04/2011) https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-7-2011-0175_EL.pdf
- Ζολώτα Ζωρζέτ, 2021, "Οι ακριβές πρώτες ύλες αυξάνουν τον πληθωρισμό", *Naftemporiki*, (25/02/2021) <https://www.naftemporiki.gr/finance/story/1696624/oi-akribes-protessules-auksanoun-ton-plithorismo>
- Καραμπατζός Αντώνιος, 2006, *Απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών στην αμφοτεροβαρή σύμβαση*, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Κατσαμπέκης Γεώργιος, 2020, "Ευθύνη, Ανευθυνότητα και Δημοκρατική Αντιπαράθεση σε καιρούς πανδημίας", Κύκλος Πολιτικής Ανάλυσης ΕΝΑ, *Enainstitute*, (08/04/2020) https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2020/04/ENAPaper_08042020_05_FINAL.pdf
- Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος & Χατζηανδρέου Ανδρέας, 2014, "Αρχές Οικονομικής Θεωρίας", Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων "Διόφαντος", *ebooks.edu*, <http://ebooks.edu.gr>
- Λιτζερόπουλος Αλ., 2002, *Στοιχεία Ενοχικού Δικαίου II*, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Μαργαρίτης Ε., 2020, "Κορωνοϊός και συμβάσεις, Συνιστά η "Πανδημία" του CoVid19 λόγο αναστολής συμβάσεων;", *Lawspot* (23/03/2020) https://www.lawspot.gr/nomika-blogs/eyaggelos_margaritis/koronoios-kai-symvaseis
- Μαργαρίτης Μ. & Μαργαρίτη Α., 2016, *Επίτομη Ερμηνεία Αστικού Κώδικα και ΕισΝΑΚ*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας
- Μήτσιος Στέφανος, 2020, "Επιπτώσεις του Covid -19 στην εκτέλεση των συμβάσεων", *EY* (30/03/2020) https://www.ey.com/el_gr/tax/tax-alerts/greece-covid-19--impact-on-the-performance-of-contracts
- Μπαντές Θανάσης, 2019, "Ο Αριστοτέλης για την επιείκεια", *eranistis.net* (17/04/2019) <https://eranistis.net/wordpress/2019/04/17/o-aristotelis-gia-tin-epieikia/>
- Ναλπαντίδου Σόνια & Χατζής Αριστείδης, 2011, «Η Θεωρία της Ρύθμισης», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης* 16

- Νικηφόρου Ρομίνα, 2021, "Σούπερ μάρκετ: Εντυπωσιακή ανάπτυξη online πωλήσεων και το 2021 – Πόσο κόστισε η διαχείριση της πανδημίας", *Insider* (30/3/2021) <https://www.insider.gr/epiheiriseis/161008/soyper-market-entyposiaki-anartyxi-online-poliseon-kai-2021-poso-kostise-i>
- Ρούνης Γεώργιος, 1992, *Ανταγωνισμός ή Συνεργασία, τα όρια της δραστηριότητας των επιχειρήσεων στον κοινοτικό χώρο*, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Σούρλας Παύλος, 2000, *Φιλοσοφία του Δικαίου, μια ιστορική αναδρομή, Τόμος Α: Αρχαιότητα*, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Σπυριδάκης Ιωάννης, 1987, *Γενικές Αρχές, τεύχος Β*, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Σπυριδάκης Ι. Σ., 2004, *Εγχειρίδιο Αστικού Δικαίου 2/α, Ενοχικό Δίκαιο Γενικό Μέρος, γ έκδοση*, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Σταθόπουλος, Μιχ. Π., *Επιτομή Γενικού Ενοχικού Δικαίου, αναδιατύπωση 2013*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας
- Στυλιανού Άρης, 2006, "Η έννοια του κοινωνικού συμβολαίου στην πολιτική φιλοσοφία του Χομπς", *Αξιολογικά* 16
- Τήνιος Πλάτων, 2019, Οικονομική της Ασφάλισης, πανεπιστημιακές σημειώσεις Πανεπιστημίου Πειραιώς, *eclass.unipi* https://eclass.unipi.gr/modules/document/file.php/SAE144/%CE%A3%CE%97%CE%9C%CE%95%CE%99%CE%A9%CE%A3%CE%95%CE%99%CE%A3/First_lecture_19.pdf
- Τσάτσος Αριστείδης, 2020, "Το Άρθρο 15 της ΕΣΔΑ στη Σκιά του COVID-19: Κορωνοϊός και Παρέκκλιση σε Περίπτωση Έκτακτης Ανάγκης - Μια Πρώτη Προσέγγιση", *constitutionalism* (27/06/2020) <https://www.constitutionalism.gr/tag/%ce%ac%cf%81%ce%b8%cf%81%ce%bf-15/>
- Φίλιος Παύλος, 2011, *Ενοχικό Δίκαιο, ειδικό μέρος, 10η έκδοση*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Χαμπεσής Ηλίας, 2021, "Το κοινωνικό - οικονομικό κόστος της πανδημίας Covid-19 στην Ελλάδα", *odeth.eu* (6/4/2021) <https://odeth.eu/to-koινωνiko-oikonomiko-kosto-tis-pandhimias-covid-19-stin-ellada/>
- Χατζής Αριστείδης, 2010, "Η Αποτελεσματική Αθέτηση της Σύμβασης και το Παράδοξο της Αποζημίωσης", *academia.edu* (28/04/2010) https://www.academia.edu/36708550/%CE%97_%CE%91%CF%80%CE%BF%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%83%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%

BA%CE%AE_%CE%91%CE%B8%CE%AD%CF%84%CE%B7%CF%83%CE%B7_%
CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%A3%CF%8D%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83
%CE%B7%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%84%CE%BF_%CE%A0%CE%
E%B1%CF%81%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CE%BE%CE%BF_%CF%84%CE%B7
%CF%82_%CE%91%CF%80%CE%BF%CE%B6%CE%B7%CE%BC%CE%AF%CF%
89%CF%83%CE%B7%CF%82

- Χατζής Αριστείδης, 2015, "Οι θεσμικές προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη: 12 ερωτήματα με αναφορά στην Ελλάδα", *περιοδικό Σύνταγμα* 1/2017
- Χατζής Αριστείδης, 2017, "8 εμπόδια στις μεταρρυθμίσεις, στο Κρίση - Μεταρρυθμίσεις", Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων / Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή, σελ. 59-93
- Χατζής Αριστείδης, 2020, *Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου*, πανεπιστημιακές σημειώσεις Δ.Π.Μ.Σ. "Δίκαιο και Οικονομία" Πανεπιστημίου Πειραιώς

II. Αλλοδαπή

- Adegoke Taiye, 2020, "Covid-19: Possible Defenses to a non-performing Party in a Commercial Contract", *SSRN* (29/04/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3588069
- Beale Hugh & Twigg - Flesner Christian, 2020, "Covid-19 and Frustration in English Law", *SSRN* (26/09/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3698693
- Berg Jessica, 2012, "All for One and One for All: Informed Consent and Public Health", *50 Houston Law Review* 1: 16
- Berger Klaus Peter & Behn Daniel 2020, "Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study", *SSRN* (14/04/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3575869
- Coase Ronald, 1960, "The Problem of Social Cost", *the Journal of Law and Economics*, <https://www.law.uchicago.edu/files/file/coase-problem.pdf>
- Cooter, Robert B. & Ulen, Thomas, 2014, *Law and Economics*, New York: Pearson Education Limited, sixth edition
- Crespi Gregory Scott, 2020, "Frustration of Purpose As An Excuse for the Non-Performance of Contractual Obligations Impacted by the Coronavirus COVID-19 Pandemic and by Pandemic-Related Governmental Restrictions: Some Preliminary

Thoughts",

SSRN

(26/05/2020)

https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3595310

- Economic Welfare: Monopoly v. Perfect Competition, <https://www.lancaster.ac.uk/staff/desilvad/Lecture15>
- Eisenberg, Melvin Aron, 1995, "The Limits of Cognition and the Limits of Contract", *Stanford Law Review*, vol. 47, no. 2, σελ. 211–259. JSTOR, www.jstor.org/stable/1229226
- Ekhaton Ekhurutomwen Gabriel, Ogiribo Andrew, Ebughe Samuel Iyobosa, 2020, "The Impact of Pandemics Such as the COVID-19 and Other Unforeseeable Events on Leases: Force Majeure or Frustration?", *SSRN* (02/06/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3616831
- Foka - Kavalieraki, Yulie & Hatzis, Aristides, 2009, "The foundations of a market economy: contract, consent, coercion", *Academia.Edu* (26/05/2009) https://www.academia.edu/311393/The_Foundations_of_a_Market_Economy_Contract_Consent_Coercion
- Garner J. W., 1927, "The Doctrine of Rebus Sic Stantibus and the Termination of Treaties", *The American Journal of International Law*, 21 (3), 509-516, <https://www.jstor.org/stable/2189176?origin=JSTOR-pdf&seq=1>
- Gurrea-Martínez Aurelio & Findlay Mark & Yihan Goh, 2020, "Law and COVID-19", Singapore Management University School of Law 2020, *SSRN* (08/09/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3686357
- Hatzis Aristides, 1999, *An economic theory of Greek contract Law*, a dissertation submitted to the law school in candidacy for the degree of doctor of jurisprudence, The University of Chicago
- Hatzis Aristides, 2002, "Having the cake and eating it too: efficient penalty clauses in Common and Civil Contract Law", *Academia.Edu* (01/01/2002) https://www.academia.edu/311379/Having_the_Cake_and_Eating_It_Too_Efficient_Penalty_Clauses_In_Common_and_Civil_Contract_Law
- Hatzis Aristides N., 2018, "Greece's Institutional Trap, Managerial and Decision Economics", 39: 838-845, <https://doi.org/10.1002/mde.2970>
- Hoffman David A. & Hwang Cathy, 2020, "The Social Cost of Contract", 121 *Columbia Law Review* 979 (2021), U of Penn, Inst for Law & Econ Research Paper No. 20-42, Virginia Public Law and Legal Theory Research Paper No. 2020-65, Virginia Law and Eco-

https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3635128

- ICC Ελλάς, ICC International, <https://www.iccwbo.gr/>
- Karayiannis Anastasios & Hatzis Aristides, 2010, "Morality, Social Norms and the Rule of Law as Transaction Cost-Saving Devices: The Case of Ancient Athens", *European Journal of Law and Economics*, Vol. 33, No. 3, 2012, pp. 621-643
- Kay John & King Mervyn, 2020, *Radical Uncertainty: Decision-making for an unknowable future*, New York: Little Brown and Company
- Komal Sharma, 2020, "Cause, Consequences and Precautions with reference to Covid-19 in India", *GAP INTERDISCIPLINARITIES* (05/2020) <https://www.gapinterdisciplinarity.org/res/articles/73-76.pdf>
- Licht Amir N., 2008, "Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law", *Review of Law & Economics* 4 (3), 715-750, <https://www.researchgate.net/publication/24015694>
- Lipson Jonathan C., 2020, "Contracting COVID: Private Order and Public Good", *SSRN* (02/09/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3676701
- Lovells Hogan, 2020, "MAC/MAE clauses and the COVID-19 pandemic: a checklist of things to consider", *lexology* (27/03/2020), <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=ae3cf8c0-58e6-4207-89c2-62e735ffe942>
- Mankiw Gregory N. & Taylor Mark P., 2011, *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας με Αναφορά στις Ευρωπαϊκές Οικονομίες*, Αθήνα: Εκδόσεις GUTENBERG
- Mentzer John T., DeWitt William, Keebler James S., Min Soonhong, Nix Nancy W., Smith Carlo D. & Zacharia Zach G., Carlo D. & Zacharia Zach G., 2001, "Defining supply chain management", *Journal of Business Logistics* v. 22, no. 2
- North Douglass C., 1990, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, New York: Cambridge University Press
- Ogwu, Ogochukwu Joshua, 2020, "Imminent Contractual Issues in the COVID-19 Era 'The Legal Implications'", *SSRN* (02/06/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3615734
- Posner, Richard, 1986, *Economic Analysis of Law*, Wolters Kluwer, Law and Business
- Posner Richard A. & Rosenfield Andrew M., 1977, "Impossibility and related doctrines in contract Law: An economic analysis", *The Journal of Legal Studies*, vol. 6, no. 1, pp. 83-118

- Renjith Mathew, 2020, "Force - Majeure under contract law in the context of Covid-19 pandemic", *SSRN* (29/04/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3588338
- Schwartz Andrew A., "Contracts and COVID-19", *Stanford Law Review Online*, Vol. 73, pp. 48-60, 2020, U of Colorado Law Legal Studies Research Paper No. 20-39, 21/07/2020, <https://scholar.law.colorado.edu/articles/1288/>
- Shetty Smaran & Budihal Pranav, 2020, "Force Majeure, Frustration and Impossibility, A Qualitative Empirical Analysis", *SSRN* (06/08/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3665213
- Smith Adam, 1976, *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, τομ. I-II, Oxford University Press
- Tay Eu - Yen, 2020, "Frustration, not Fortitude: The case for applying the doctrine of Frustration to Leases affected by Covid-19", *SSRN* (08/06/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3621875
- Twigg - Flesner Christian, 2020, "The potential of the Covid-19 Crisis to cause legal disruption to Contracts and Contract Law", *SSRN* (07/07/2020) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3625004
- WHO, 12/02/2020, [https://www.who.int/publications/m/item/covid-19-public-health-emergency-of-international-concern-\(pheic\)-global-research-and-innovation-forum](https://www.who.int/publications/m/item/covid-19-public-health-emergency-of-international-concern-(pheic)-global-research-and-innovation-forum)

III. Νομολογία

ΑΠ 166/2016	ΑΠ 22/2007	ΑΠ 93/1967
ΑΠ 513/2016	ΑΠ 42/2004	ΑΠ 1733/1986
ΠΠρΑθ 663/2017	ΕφΠειρ. 8/2021	ΑΠ399/1961
ΑΠ 1116/2019	ΑΠ 1145/2019	
ΑΠ 1636/2018	ΑΠ 155/2018	
ΑΠ 800/2020	ΠρΠειρ. 19/1994	
ΕφΑθ 2213/1994	ΑΠ 339/2020	
ΑΠ 1420/2008	ΑΠ 566/2018	

PREFACE

The present paper is related to the Covid-19 pandemic, an event of “radical uncertainty” with various aspects, that drastically changed the conditions of everyday life worldwide, producing new ways of behavior and new habits. The health crisis, as a constant threat to public health, has made necessary the restriction or suspension of several socioeconomic activities, causing a severe disruption of trading relations, which inevitably leads to recession, while nations have just started to recover from the global financial crisis that lasted almost ten years. In this context, the aim of the paper is to demonstrate the importance of transactions and especially of contracts for economic growth and social welfare, to confirm that the mechanism of free market is a necessary but not a sufficient condition for achieving the above objectives, because there is an endogenous pathology (market failure), and to underline the essential role of law and economics concerning the confrontation of market failures and the restoration of the efficiency of contracts, adapting the relevant research in the case of Covid-19 pandemic.

The first (1st) chapter presents the normal operation of the economic circuit of a country, which includes various markets, where supply meets demand, and a variety of transactions take place. The discussion proceeds from the selfishness of human nature to the voluntary cooperation of individuals, which derives from freedom and is necessary not only for security and survival, but also for the creation of wealth and social welfare. Finally, it is emphasized that freedom is reified, and cooperation is ensured under an organized rule of law, which protects individuals, provides incentives and creates the conditions for achieving peoples’ goals, through its principles and legal rules.

The second (2nd) chapter summarizes the market failures, as an inherent feature of it, and focuses on the lack of information and uncertainty, as directly related to the problem of the time scale of a contract and as sources of risks, common or not, predictable, or not, which involve costs. When these risks cause a serious change of circumstances, that frustrates the predictions and expectations of the parties, the principles of leniency and remedial justice are applied to restore the will and equality of the parties.

The third (3rd) chapter presents the basic features and aspects of Covid-19, as a global health, social and economic crisis that generates market failures. Examples show mainly the increase of transaction costs and the various forms of irregular development of contractual

relations, as an adverse consequence of the pandemic and government measures, which aim to deal with the negative effects of the crisis, but they create greater insecurity in the society, due to their temporary, exceptional and often vague nature.

The fourth (4th) chapter highlights the role and the importance of institutions, mainly of contract law, in the accomplishment of the will of the parties, the treatment of the change of the circumstances and the rise of the transaction costs. In this role, economics work as a guide and a helper, providing the tools for the production of efficient legal rules and their efficient application. We analyze the principles of good faith and fair dealing, that must be taken into account in the interpretation and implementation of contracts, the concept of fault and force majeure, that are considered in the first place in the event of an irregular development of contracts, and, finally, we present the allocation of risks through explicit or implicit contractual arrangements and through the important criterion of “superior risk bearer” introduced by Posner & Rosenfield in 1977.

The fifth (5th) chapter presents the theories, case law and the special legal provisions of the Greek and foreign legal systems that justify, under specific conditions, the breach of contractual obligations. In this context, the problem of hardship is highlighted, because the latter is not included in the classic cases of physical or legal impossibility doctrine and due to the absence of explicit legal provisions, is treated strictly and with skepticism by the courts, as a reason for setting aside the principle of *pacta sunt servanda*.

Finally, in the sixth (6th) chapter we make an evaluation of Covid-19 as an unforeseen event and not subject to the fault of the parties, considering the reaction to the crisis and the particular measures of a number of states and the Greek and foreign case law concerning events of force majeure. We present the new ICC’s clauses of force majeure and hardship, which were updated on the occasion of the pandemic, and finally we attempt the solution of the examples of irregular contract development, due to Covid-19, mentioned in the 3rd chapter, in accordance with the doctrines and legal provisions of Chapter 5.